

Міністерство освіти і науки
України Український католицький
університет
Факультет суспільних наук

Кафедра соціології

Дипломна робота на тему:
Нормативний порядок поховання осіб, що вчинили
самогубство

Виконала студентка 4 курсу бакалаврату
за спеціальністю «Соціологія»,
групи ССО–18Б
Бурдю Божена Михайлівна

Науковий керівник:
Доцентка кафедри соціології
к.соц.н. Козлова І. В.

Львів 2022

Зміст

Вступ

Розділ 1. Кладовище як публічний простір: теоретичні аспекти та історична ретроперспектива. 5

1.1 “Робота мертвих – робити нас живими”: кладовища як простори формування смислів 5

1.2 “La mort longue et proche”: історична ретроперспектива ставлення до смерті 16

Висновки з розділу I 20

Розділ 2. Формування норми: ексклюзія “ненормативних” та право на самогубство. 21

2.1 Знедолені мертві: ексклюзія з цвинтарів, як спосіб конструювання норми. 21

2.2 Самогубство крізь призму інститутів церкви, держави та медицини. 25

2.3. Хто заслуговує на смерть? Прийнятне і неприйнятне самогубства. 30

Висновки з розділу II 35

Розділ 3. Як і чому? Нормативний порядок поховання людей, що вчинили самогубство в сучасній Україні. 36

3.1. Методологічна частина 36

3.2 Емпірична частина. Якісний аналіз 39

Висновки до розділу III 58

Висновки 61

Використані джерела

Використана література

*Україна це ми,
Самогубців не хоронять
Із нормальними людьми.¹*

Вступ

Актуальність. Кладовище слугує місцем утворення та збереження соціальної норми. Ряд вчених у сфері соціології, філософії, антропології та історії (зокрема Томас Лакер, Джулія Рагг та Кетрін Вердері) стверджують та аргументують яким чином практики, які виконуються над померлими, можуть створювати розуміння суспільства, розповідаючи історію формування ідентичностей і норм в його рамках.

Тим не менш, дослідження практик соціального виключення (social exclusion), яке веде до смерті (спираючись на поняття некрополітики, себто права вирішувати хто має жити, а хто померти) в основному зосереджені на застосуванні цього поняття відносно людей, які були відторгнуті суспільством і доведені до так званої “соціальної смерті”. Щодо маргіналізованих просторів на кладовищах, то цей аспект зрідка розглядається в наукових працях, як незалежна тема дослідження, хоча все ж існують джерела, що описують похоронні практики в межах маргінальних громад (як, наприклад, антологія “Till death do us part” за редакцією Камі Флетчер та Алана Аманіка, присвячена американським “етнічним” цвинтарям).

У своїй роботі я розглядаю маргінальні простори у похоронній практиці у більш вузькому руслі, а саме буду досліджувати яким чином акт скоєння самогубства може розглядатись як небезпечний для держави, як спроба перехоплення влади над тілом, як розвивалось ставлення до осіб, що вчинили самогубство, а також в який спосіб це відображається на кладовищах, зокрема на території сучасної України.

---

¹ Рядки з тексту пісні “Україна – це ми” групи Хамерман Знищує Віруси.

Робота зосереджена на таких інституційних акторах: медична система, постачальники релігійних послуг, адміністрації кладовищ та правоохоронні органи.

Результати цієї роботи сприятимуть кращому розумінню політики тіла (body politics) та випадків скоєння самогубств на суспільному рівні, а не тільки на індивідуальному, який є об'єктом психології.

В рамках теоретичних напрацювань я зверну увагу на явище евтаназії (у цій роботі я використовуватиму терміни “евтаназія” та “асистоване самогубство” як взаємозамінні). Незважаючи на те, що українське законодавство не дозволяє проведення асистованих самогубств, для кращого унаочнення самогубства, як акту “переотримання суверенності” (за Мбембе) важливо розуміти світовий контекст.

Метою цієї роботи є провести емпіричну розвідку щодо нормативного поховання осіб, які вчинили самогубство в Україні.

Завданням цієї роботи є:

- ознайомитись з літературою, що стосується загальних процесів поховань, розглянути можливі теоретичні підходи до проблеми;
- розглянути історичну ретроспективу похоронної індустрії (ритуали, увірування, практики на законодавчому рівні), проаналізувати та співставити теоретичні аспекти з історичним контекстом;
- проаналізувати історичні приклади конструювання норми в межах похоронних просторів;
- проаналізувати соціальні групи щодо яких відбувалась посмертна ексклюзія;
- розглянути та проаналізувати явище самогубства в різні епохи, а саме ставлення до нього різних інституцій (зокрема держави, церкви, медицини);
- розглянути приклади ексклюзії самогубців;

- дослідити ставлення до самогубства інституту церкви
- з'ясувати які церковні практики оточують поховання людей, що вчинили самогубство
- з'ясувати чи існує ексклюзія самогубців на територіальному та ритуальному рівнях.

Об'єктом роботи за критерієм загальної проблеми є ставлення до самогубства у сучасній Україні.

Об'єктом роботи за критерієм носія проблеми є так звана “death system” в сучасній Україні

Предметом цієї роботи є норми та владні зв'язки, які оточують процес поховання осіб, які вчинили самогубство в сучасній Україні.

Теоретико-методологічні засади дослідження:

- Ця робота покладається на теорію *біовлади*,
- Для проведення емпіричної частини роботи авторка обрала якісну стратегію та провела 3 напівструктуровані глибинні інтерв'ю з греко-католицькими священниками, 2 інтерв'ю з православними священниками, 4 інтерв'ю з представниками правоохоронних органів та 2 інтерв'ю з директорами комунальних підприємств.

Гіпотези:

1. В сучасному українському суспільстві існує прийнятне і неприйнятне самогубство, крім того перше часто не вважається самогубством як таким.
2. Ексклюзія людей, що вчинили самогубство відбувається серед іншого за принципом прийнятного і неприйнятного самогубства.
3. Право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких державних схемах є привілеєм.

4. Право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких медичних схемах є привілеєм.
5. Церковні практики поховання людей, які вчинили самогубство відрізняються на локальному рівні, відповідно до обставин, які виділяють священнослужителі.
6. В сучасному суспільстві ексклюзія самогубців відбувається більшою мірою на ритуальному рівні, а не на просторовому.
7. Негативне ставлення до самогубства зі сторони державного апарату спричинене через необхідність держави зберегти свою суверенність, яку можливо перехопити через акт скоєння самогубства.
8. Ексклюзія людей, що вчинили самогубство, як територіальна так і ритуальна слугує дисциплінарною практикою в якості становлення норми серед живих.

Емпірична база: 11 напівструктурованих глибинних інтерв'ю, проведених авторкою дипломної роботи.

Структура роботи. Дипломна робота складається з: вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та наукової літератури, який налічує 44 позиції та трьох додатків. Всього робота займає 76 сторінок, з яких 63 – основний текст, 5 – список використаних джерел та літератури, 6 – додатки.

Розділ 1. Кладовище як публічний простір: теоретичні аспекти та історична ретроперспектива.

1.1 “Робота мертвих – робити нас живими”: кладовища як простори формування смислів

За словами Кетрін Вердері, *“смерть і ставлення до мертвого тіла є свого роду маркерами культури”* (Вердері, Мохов, 2016, с.149). Вочевидь, серед іншого Вердері говорить і про процес поховання, і про територію поховання померлих. Вона стверджує, що смерть – це фактично єдиний досвід, якого зазнають усі. Таким чином, розглядаючи особливості ставлення живих до мертвих, можна порівнювати різного роду суспільства і їхню культуру, які в інших випадках порівняти неможливо. Порівнюючи практики та звертаючи увагу за на їхні особливості, а саме емоційні забарвлення, суспільну значимість, територіальне маркування і політичні впливи, можна зробити висновки про культурне становище тогочасного суспільства. У свою чергу, у передмові до праці французького історика Філіпа Ар’єса А. Гуревич зазначає: *“...проблема смерті і її сприйняття складає основну частину проблем ментальності, соціопсихічних установок та сприйняття світу”* (Ар’єс, 1992, с.5). Оскільки смерть є постійним явищем, то цілком зрозуміло, що впродовж тисячоліть формувались різноманітні практики поховання мертвих тіл, а також території для виконання цих практик.

Вигляд кладовищ, а також церемоніал та соціально схвалювані правила поведінки у різних епохах та місцевостях відрізнявся від сучасного поняття поховання в країнах глобальної Півночі, де процес поводження з мертвими більш-менш уніфікований і часто слугує “стандартом”. Розміщення, організація та вигляд кладовищ і є тими культурними маркерами, за допомогою яких можна аналізувати суспільство. Ознаки цих культурних маркерів визначають суспільний настрій відносно незмінних явищ життя і смерті. Таким чином кладовище – це не просто простір мертвих тіл, а віддзеркалення

політичного, історичного та релігійного становища спільнот. Іншими словами, кладовище слід розглядати не просто, як виділені землі для поховання, а як важливу складову суспільного життя, а також місце, де формується норма і відбувається ряд соціальних практик та взаємодій.

Розглядаючи цю тематику з точки зору соціологічного підходу насамперед варто звернути увагу на роботи Мішеля Фуко. Фуко у своїх працях доводить, що представлені шаблони, які регулюють повсякденні практики сучасної людини виникли та еволюціонували за умов, що зазвичай диктуються епохою, відповідними до неї соціальними відносинами та притаманними владними структурами. Можна спостерігати актуальність його думки про суспільну свідомість і щодо становлення кладовищ, як публічних просторів.

У тексті “Інші простори” Мішель Фуко називає простір системою зв’язків і зазначає, що *“Простір сам по собі є історією”* (Фуко, 2008, с. 32). Він виділяє два типи організації просторів: утопії та гетеротопії. Свою увагу автор акцентує саме на гетеротопіях, місцях, де суспільство ховає тих, кого не може інтегрувати або намагається виокремити. Такі простори реалізуються в актуальних умовах, але встановлюють протилежний порядок всередині. У різних гетеротопій є спільна характеристика – вони слугують дзеркалом суспільства і рефлексують його норми та моделі порядку. Кожна гетеротопія функціонує та виконує функції по-різному в залежності від суспільства, але функціонує вона тоді, коли людина переживає стан абсолютного розриву зі своїм традиційним часом. (там само, с.38) Спираючись на твердження Фуко, такі простори мають на меті відділити від загального світу місця для їхньої кращої видимості, при цьому зберігаючи зв’язки з актуальним суспільством, що необхідні для їхнього існування.

Фуко називає гетеротопією і кладовище. На його думку, цвинтар – це гетеротопія, що має найбільше зв’язків з місцями людських поселень, тобто міст і селищ. *“Всі дороги ведуть на кладовище”*, – дещо ліричні слова, які однак

підкреслюють силу зв'язку між цвинтарем та суспільством, бо кожна сім'я має похованих родичів, і кожна людина колись опиниться там. Для людини кладовище виступає місцем, де, з одного боку вона зникає фізично, розчиняється з порохом, а з іншого увіковічується духом. Крім того, цвинтар стає місцем, де разом з фізичним зникненням, людина увіковічується в пам'яті за допомогою посмертної територіальної прив'язаності у вигляді могили. Для живих – це простір пам'яті, накопичення історії. Фуко називає це гетеротопією часу, оскільки в таких місцях час зберігається, накопичується, а не просто проходить. Подібно до музеїв, кладовища накопичують пам'ять про мертвих, використовуючи у ролі експонатів – мертві тіла та пам'ятники. Відвідуючи кладовище, аналізуючи його зовнішній вигляд, устрій та логіку розміщення, можна зробити висновки про історію прив'язаного до нього поселення, а також окремих індивідів. Це і робить кладовище гетеротопним простором з низкою унормувань та важливих елементів функціонування. Далі у своїй роботі я буду розглядати яким чином можливе і чи можливе взагалі утворення окремих гетеротопій в межах самого кладовища.

Якщо провести паралель з іншими явищами, які досліджував Мішель Фуко, можна знайти паралелі з простором цвинтаря і тут. До прикладу, праця “Історія безумства”, де автор аналізує становлення безумства в різні історичні епохи має за ціль не так вивчити психічні розлади, як розглянути соціальну реальність різних епох на цьому прикладі. Позицію суспільства щодо людей з психічними розладами можна розглядати як рефлексію ставлення цього ж суспільства і до інших соціальних інститутів, зокрема його ставлення до смерті. Фуко доводить, що поняття норми – це конструкт розвинутий в рамках дискурсивних практик. Тобто, бачення суспільних явищ та їх упорядкування залежить не від природи цих явищ, а від розвитку суспільства і притаманних йому нормативних практик в різні епохи. Тому, розглядаючи розвиток становлення безумства і його подальшу приналежність до психіатрії, Фуко стверджує, що ізоляція стала

наслідком не розвитку психічної хвороби як такої, а змін в самому суспільстві і його сприйнятті. Не настільки важливо є детально розібрати “Історію безумства”, акцентуючи увагу на конкретній проблемі, як важливо побачити паралель між ситуацією відносно безумства і становленням місць поховань. Фундаментальними моментами в цьому випадку будуть поступові вилучення безумства і смерті з соціальної реальності впродовж століть. Спочатку Фуко досліджує ставлення до прокажених в епоху Середньовіччя. Статус прокажених у середньовіччі передбачав залучення в суспільстві. Така особлива верства населення уособлювала страх перед лицем Бога, таким чином присутність прокажених вважалась присутністю Божого явлення серед людей. В період з XIV по XVII століття в суспільній свідомості замість фігури прокаженого з’являється фігура божевільного. Безумство в середньовіччі викликало страх, але не було предметом відчуження, скоріше навпаки слугувало нагадуванням про Божий гнів і Божу ласку. Згодом, в епоху Відродження почали з’являтися “кораблі дурнів” – уособлення привселюдного вигнання і вилучення з суспільства неправильних та нераціональних, проте явище безумства все ще вважалось складовою розуму. Найбільший розрив відбувається в класичну епоху, коли безумство виноситься за межі розуму, відбувається розподіл між раціональним і нераціональним. Божевілля вбачається загрозою суспільству, його ізолюють задля кращого вивчення та виправлення. Іншими словами, середньовіччя – це час сакралізації психічних хвороб, віднесення їх до ряду святого, на противагу часу модерну, коли божевілля секуляризоване, винесене за межі соціальної реальності. Досягнута ізоляція в модерні дала можливість позбавити суспільство від неробочої сили. Такий дискурс стосується не так кладовищ, як самого явища смерті. Оскільки кладовище, схоже до психіатричної лікарні, утворилось внаслідок еволюції переконань. Цікаво, що загальне становлення модерних практик щодо безумства співпадає з становленням модерних просторів смерті. “...В епоху,

коли люди вірили у воскресіння мертвих і безсмертя душі, тлінним останкам не надавали такого великого значення. Навпаки, відтоді як з'являється сумнів щодо існування душі і воскресіння тіла виникає потреба у набагато ретельнішому ставленні до цих тлінних останків, що є зрештою єдиним слідом нашого існування серед людей і серед слів...” (Фуко, 2008, с.37). Далі я розгляну детальніше історичне формування кладовищ і суспільного відношення до смерті, але загалом варто вказати, що період середньовіччя славиться розмитотою межею між життям і смертю без упорядкованих практик поховань, а от з початком епохи Реформації смерть перестає втілювати сакральний дух міста. Похорон набирає підприємницьких ознак, а похоронна індустрія забезпечує ритуальну атрибутику. Секуляризація смерті перетворює кладовище на нове відокремлене місто зі своєю індустрією, де як каже Фуко: *“кожна родина має свою похмуру оселю”*.

Для того, щоб проаналізувати кладовище, як публічний простір потрібно дещо детальніше вивчити явище смерті в політичному контексті. Іншими словами необхідно зрозуміти яким чином смерть є політичним фактом, що може виступати інструментом маніпуляції та влади. Ашиль Мбембе продовжуючи міркування Мішеля Фуко дещо вдосконалює його концепцію біополітики (biopower). Він розглядає поняття суверенності, як здатність проявляти владу над тілесним, вирішуючи хто житиме, а хто помре. В цьому контексті варто зрозуміти яким чином визначається суб'єктність права і хто є його представником. В цьому випадку суб'єктом права є умовна одиниця влади, яка володіє суверенністю, а тобто правом вирішувати питання біополітики. *“Проявляти суверенітет – це контролювати смерть та надавати значення життю”* (Mbembe, 2003, с.12) Війна чи табори смерті це приклади сепарації, що уособлюють собою здійснення політичної сили, яка має право на вбивство. Сепарація стала наслідком бажання піклуватись про чисте суспільство, яке б саме визначало поняття норми.

Мбембе услід за Фуко стверджує, що період модерну став початком основних концепцій суверенітету, а зокрема біополітики. Відповідно до просвітницького погляду на людину, суверенністю мали б володіти рівні чоловіки і жінки, які здатні раціонально думати і комунікувати. В цих тілах зароджується норма. Таким чином утворюється індивідуалізм, де кожен самоусвідомлений індивід має умовну владу, а разом ці індивіди утворюють політичну силу. З цим розвивається ідеал суверенності, суб'єктом якої стає кожен. Але варто звернути увагу саме на аспект раціональності і самоусвідомленості. Суспільство стає затягнутим в корсет норми, що визначається фізичними властивостями тіла. Суверенність стає доступна тільки тим, які підходять під шаблон раціонального бачення, всі інші ж відділяються, втрачаючи владу. Розрив між раціональним і нераціональним зароджує політичний простір. Тоталітарні інструменти влади, зокрема табори смерті, слугують важелями процесу ексклюзії та сепарації, задля чистого суспільства, що існує в межах норми (Mbembé, 2003, с.13). Такі засоби дають право на вбивство. У формулюванні Мбембе, некрополітика володіє функцією визначати хто має жити, а хто вмерти. Таким чином державний апарат здобуває владу на біологічному рівні, оскільки здобуває контроль над фізичним тілом людини. В цьому дискурсі Фуко визначає поняття расизму. Явище расизму, дещо більше ніж контроль над людьми відповідно до класів. Це політична технологія пов'язана з політикою смерті. З цього очевидно, що расизм – це приклад штучно створеного розподілу для можливості суверенного права на вбивство. Фуко переконаний, що сутність біополітики і здійснення права на вбивство є складовою модерних держав. Найяскравіший приклад, до якого дослідники повертаються, це нацистська держава (Mbembé, 2003, с.17). Нацистська схема полягала у створенні суспільно-політичного ворога, мобілізації проти нього сил та настроїв. За допомогою цього, утворювалась ідея “чистої раси” – індивідів, які нібито є удостоєні на життя в вільній країні. Проте, саме таких індивідів відсиляли на

війну, на вірну смерть заради високого ідеалу. Таким чином, як зазначає Мбембе, нацистська держава відкрила шлях жорстокій консолідації права на вбивство, при цьому стала архетипом расистського, вбивчого та суїцидального владного управління.

Виходячи з концепту біополітики, стає зрозуміло, що смерть виступає засобом політичної маніпуляції, з її допомогою умовна одиниця влади здобуває суверенність. Однак, модерне суспільство передбачає, що кожен індивід має право на становлення свого суверенітету, єдиною умовою при цьому є необхідність бути в межах норми в контексті тілесного. Всі хто за межами стають маргіналами, від них умовна одиниця влади очищує простір живих. Але як щодо простору мертвих? Маргінали стають ексклюзивовані від живих, що призводить до соціальної смерті (social death), а в зоні цієї ексклюзивії настає фізична смерть. Важливо, що вона не встановлює справедливості і не повертає владу над тілом, вона і є маркером політичного простору.

Проте, чи можна все ж за допомогою смерті повернути суверенність? І якщо так, то яким чином? Здійснюючи право на вбивство, владна сила має змогу вирішувати самостійно хто має жити, а хто вмерти, таким чином над людьми здійснюються маніпуляції. Отримуючи право вирішувати коли і як самоусвідомленні громадяни помирятимуть державний апарат забирає на себе всю суверенність, адже контролює навіть фізичні процеси. Таким чином суверен під виглядом опікуючої держави набуває повної влади, однак це не те, що називають тоталітарною формою правління. Індивіди в такому суспільстві мають повне право вибору: діяти в межах норми чи порушувати суспільний порядок, будучи покараним. Можливість повернути суверенність над тілом через смерть існує тільки у випадку, коли особа сама вирішує, як і коли закінчиться її існування, тобто вчиняє самогубство. Акт самогубства є зрідка схвалюваним в суспільстві, а тим більше в рамках інституту держави, оскільки така дія підриває авторитетність і силу державної влади, будучи найвищим

актом перехоплення суверенності. Покарати за таку дію, вочевидь, неможливо. Але чи справді неможливо? Враховуючи вищезгадані докази на користь того, що кладовище виступає суспільним простором, де формується норма, державний апарат має ще одну можливість проявити свою суверенність, вирішуючи місце та спосіб поховання померлого. В такому випадку поховання виступає конструктом норми, а це тільки зайвий раз підтверджує наскільки важливим є простір і практики поховання.

Проте, варто розглянути і критичну сторону таких припущень. Самогубство може розглядатись як один з інструментів позбавлення суверенності враховуючи, що акт самогубства може бути здійснений у вже ексклюзиваному стані. В такому випадку індивід, що вчинив самогубство вже не головний герой картини, оскільки першою наступила соціальна смерть. Повертаючись до простору кладовищ, Джулія Рагг у своїй публікації “The Lawn cemeteries”, описує становище англійських вікторіанських кладовищ. На прикладі ландшафту кладовищ, авторка вивчає становлення ритуальної поведінки з розвитком ХХ століття. Її дослідження дещо протистоять баченню Фуко щодо гетеротопних просторів кладовищ. Дослідниця сперечається стосовно недооцінювання елементів смерті, а саме важливості ритуальних практик в міжвоєнний період. *“Хоча після Другої Світової війни кладовища почали втрачати свій общинний контекст, який уособлює жалобу, тим не менше, могила, в значенні все більшої приватної та побутової сутності, зберегла свою значимість (...) не означає, що ці події знецінили ритуальні дії з боку сім’ї та друзів з використанням кладовищ та крематоріїв, а управлінським спробам обмежити таку діяльність часто протистояли”* (Rugg, 2006, с. 225). Іншими словами, намагання виокремити цвинтар з людського життя, зробивши його уявним простором спогадів не були успішними, оскільки суспільство продовжувало піклуватись про померлих. Таким чином, пояснює Рагг, цвинтар є актуальною частиною людського існування і повсякденних практик.

Окрім цього, авторка не просто вибрала саме “газонні кладовища”. Такий тип вікторіанських кладовищ почав відновлюватись і набирати популярності з 1930-х років, коли Арнольд Вільсон прокоментував, що кладовище не має бути місцем занепаду і смутку, а навпаки місцем відпочинку і світлої пам’яті. (Rugg, 2006, с. 226). Таким чином з 1950-х “газонні кладовища” вирізнялись доглянутістю та доступністю. Дослідження користувачів Лондонського кладовища показало, що придбання місця на газонному кладовищі стало першою сімейною власністю багатьох опитаних (Rugg, 2006 с.229). Кладовище ХХ століття стало підконтрольне сім’ям та друзям померлих і репрезентувало духовний відпочинок за рахунок ландшафту та індивідуалізації могил.

Багато авторів та авторок, зокрема Кетерін Вердері та Томас Лакер, наголошують на тому, яким чином практики, що оточують явище смерті, а зокрема мертві тіла, можуть розповідати історію суспільства, показуючи його характер, норми та врегулювання. Вердері у своїй роботі “The political lives of dead bodies” досліджує взаємозв’язок між політичними кордонами держав та процесами поховань. Авторка пропонує зануритись в минуле задля кращого вивчення взаємозв’язку між мертвими та конкретними територіями. Вона стверджує, що стародавні предки здійснювали поховання на територіях їхнього проживання, оскільки безперервні ритуали та ґрунт об’єднували їх у спільноту (Verdery, 2000, с.104). Ймовірно сучасні держави не перейняли такі практики в повній мірі, однак, концепція націоналізму, побудована на спорідненості ґрунтом (kinship-soil nationalism) є цілком привабливою, зокрема, Вердері наводить приклад Пост-Югославії. (Verdery, 2000, с.106). Така територіальна приналежність, як зазначає Вердері, пояснюється необхідністю відзначити “свої” землі держав. Таким чином увесь процес поховання може бути інструментом політичних маніпуляцій. Точкою болю у цій справі є саме наслідки політичних дій і явищ в боротьбі за “свої” території. У ході війни разом з суспільними змінами відбуваються також і зміни в похоронній

індустрій. До прикладу, знову ж таким описуючи пост-Югославію, Кетрін Вердері згадує про реконфігурацію простору з акцентом на місця поховань загиблих. Слова Вука Драшковича (Vuk Dras̆ković), сербського націоналіста, уособлюють силу політичного бачення цього простору: *“Сербія там, де сербські могили”* (Verdery, 2000, с. 98).

З цього випливає, що смерть і практики навколо неї набувають політичного характеру не тільки в силу здобуття влади над тілом, а й влади над територією. Земля здобувається державами за допомогою війн і пролитої крові, а мертві і їхні могили втілюють прапори держав прокладені на завойованих територіях. Маніпуляції над тілом такі як поховання і перепоховання здійснюються в силу узаконення прав на це тіло і на територію, де воно ніби то має бути розташоване. *“Коли студенти Діогена запитали його, що їм робити з його мертвим тілом він відповів: ‘Викиньте його за стіни, позбавтесь його’. На що учні відповіли: ‘Але учителю, ваше тіло з’їдять звірі, а птахи рознесуть ваші кістки’. ‘То ж дайте мені палку, я відганятиму їх’, – відповів Діоген. ‘Але ви будете мертві’, – заявили учні. На що Діоген сказав: ‘Правильно, тому мені все одно на тіло’”* (Laqueur, 2015, с.1).

Томас Лакер в книзі *“The Work of the dead”* описує роль мертвих в існуванні живих. Автор цікавиться, яку функцію виконують мертві тіла і чим вона важлива для нас. Отже, чому ми цікавимося мертвим тілом і дбаємо про нього і який в цьому сенс? Лакер зауважує, що тіло мертвого слугує *“транспортом в небуття”*, яке так важливе для живих. Адже ми не знаємо, що очікує нас в цьому небутті, а за допомогою мертвих ми можемо уявити собі власну смерть. Ми піклуємось про мертвих, бо для нас важливо бачити фізичну присутність чогось незнаного. Мертве тіло слугує іконою, з його допомогою смерть стає тактильною (Laqueur, 2015, с.84). У своїй лекції на цю тему, Лакер стверджує: *“Робота мертвих – робити нас людьми”*. Ми дбаємо про мертвих, а вони працюють на нас, утворюючи і регенеруючи наше суспільство. Мертві, в яких

місцях вони б не були поховані, несуть в собі цілу символічну систему з довгою, ітераційною історією значень. (Laqueur, 2015, с.106) Вони могутні, зауважує Лакер, здатні побудувати навколо себе суспільство і його історію. А отже, змінити світ мертвих, означає перевернути світ живих.

1.2 “La mort longue et proche²”: історична ретронперспектива ставлення до смерті

Для того, щоб краще зрозуміти теоретичний підхід до теми поховань, потрібно з'ясувати, як саме відбувалось формування ставлення до смерті, а також самих померлих. Для цього необхідно розглянути зміни в похоронних практиках впродовж історичних епох.

В Середньовіччі життя і смерть розглядались один біля одного, так само як живі і мертві. З V по XIII століття зберігалось однакове відношення до смерті, яке передбачало близькість світу живих і світу мертвих. В цей історичний період кладовища або місця поховання проникали в міста та села і розгортались серед центрів людських поселень (Ар'ес, 1992, с.58). Поховання померлих родичів в ранні віки було тісно пов'язане з церковною владою того часу. Християни мали окремі місця для поховання і вшанування покійних, часто це були території, що належали церкві. Смерть була центральною тематикою церковного бачення. І хоч упокій мертвих тіл серед місцевих церков мав дещо лячний характер, таке розміщення було популярним в середньовіччі. На той час церковні погости зі значною кількістю могил були свого роду інформаційними центрами, де відбувались публічні зібрання, здійснювались правосуддя над злочинцями, влаштовувались ярмарки та святкування (Мохов, 2018, с. 22.) Такі практики мали б нести в собі сутність злиття життя і смерті або ж уособлювати християнські бачення про вічне життя навіть після фізичної смерті. Також такий спосіб поховання міг би означати вшанування і бажання увіковічнити померлих. Однак, такі практики увіковічення мертвих серед живих перетворювались скоріше на зневаження ніж пошану. Однак, потрібно зрозуміти, що для середньовічної людини такі практики не видавались зневажливими, а розуміння прийшло разом з Реформацією. Мартін Лютер описував середньовічні кладовища кінця XV століття, як загальний простір

---

² “la mort longue et proche” – “смерть далека і близька”, третій етап еволюції сприйняття смерті за Ар'есом. (Ар'ес, 1992, с.14)

міських кварталів, що замість тихої поваги несе в собі найбільший гамір жителів (Мохов, 2018, с. 23).

Люди в Середньовіччі помирали часто, смерть була повсякденним явищем і траплялась з безлічі різних причин. Серед таких була чума і тиф. Через постійний потік смерті, місця для похорону на території церков не вистачало, тому масові похорони були частим явищем. Можна тільки уявити середовище міста, де поруч церкви з землі видніються залишки мертвих тіл на яких не вистачило землі. Паризькі кладовища є яскравим прикладом того як були влаштовані середньовічні кладовища. В XV столітті одна могила сягала 10 метрів в глибину і налічувала сотні тіл похоронених (Ар'єс, 1992, с.81). Люди, однак, вірили в силу землі і потойбічного світу, тому вважали, що мертві проходять через очищення після смерті, а значить не несуть жодної загрози (Мохов, 2018, с. 39). Мохов стверджує, що саме в період пізнього Середньовіччя процес похоронів починає виконувати не тільки релігійну функцію, а й служить демонстрацією статусу сім'ї померлого. Таким чином похоронна індустрія з усіма її процесами піддається комодифікації та секуляризації. Загалом в XV-XVI столітті середньовічне католицьке суспільство, побудоване на релігійній доктрині, більше не має змоги давати відповіді на гострі питання, а місто стає центром зародження нового європейського суспільства. Такі зміни стають причиною Реформації, яка витісняє католицький світ (Мохов, 2018, с. 42). Отже, разом зі зміною світу живих міняється і світ мертвих. Звертаючись до центрального положення мертвих в середньовічних містах і розвитку міського ландшафту в період Реформації, можна припускати, що територіальне положення мертвих відносно живих зазнає змін, а саме віддаляється і виноситься з поля повсякденних людських практик. Становлення конкретно цих територій поховань я розгляну далі у своїй роботі, однак важливим фактом є їхнє існування в Середньовіччі і їхнє розформування в ранній період Нового часу. Важливою передумовою

такої зміни є перегляд сакральних просторів. Таким чином стає популярною думка про те, що не важливо чи похований померлий на території храму чи за межами міста. Мартін Лютер пояснюючи своє бачення сепарації живих від мертвих говорить: *“Кладовище має бути красивим тихим місцем, віддаленим від усіх інших населених пунктів, до якого можна піти і благоговійно медитувати після смерті, Страшного Суду і Воскресіння... Таке місце повинно бути гідним, Священним, щоб увійти з трепетом і повагою...”* (цит. За Koslofski, 2000, с.47). Таким чином, крім виокремлення кладовищ з поля зору міських ландшафтів, відбуваються ще два не менш цікаві явища. По-перше, цвинтар справді стає “красивим” місцем, за ним починають доглядати. Це дає розвиток секулярним практикам, що відбуваються навколо смерті. По-друге, як і писав про це Фуко, відбувається індивідуалізація смерті. Індивідуалізація, однак, означає приватність смерті в рамках сім’ї. Кладовище стає сімейним місцем для жалоби, а крім того виступає визначним маркером сімейного простору. Це проявляється навіть в зовнішньому вигляді цвинтарів та індивідуальних могил. На надгробних плитах до ім’я померлого додаються тексти, що зображають сімейну жалобу і згадують живих родичів та близьких людей покійного (Ар’єс, 1992, с.202). Разом з цим візуальним переміщенням міняються і ритуальні практики. Похоронні проповіді і молитви також набувають сімейного характеру і все менше потребують послуг духовенства, таким чином утворюючи “поминальні наративи” виключно для близьких та рідних померлого (Мохов, 2018, с.47). Не варто помилково вважати, що смерть в ранній період Реформації втрачає масштаби свого церемоніалу. Навпаки відокремлення похоронного звичаю від людського загалу і становлення його як сімейної справи відділяють смерті окреме місце в людському житті. Тіло, як фізична одиниця, привертає неабияку увагу і з одного боку вимагає більше маніпуляцій, які б показували рівень пошани, а з іншого навіть є страх перед смертю, тому віддаляється з поля людського зору.

XVIII-XIX століття відзначилось особливим баченням поховань померлих і сформованою похоронною індустрією. В порівнянні з Середньовіччям і раннім Новим часом, похоронні процеси значною мірою віддаляються від впливу церкви і церковних ритуалів поховання. Ще більший акцент робиться на тілі померлого: перед похованням його доводять до пристойного вигляду, з'являється спеціальний одяг для померлих і різноманіття трун, тому як зазначає Мохов: похорони XIX століття нагадують театральну виставу з безліччю необхідного реквізиту (Мохов, 2018, с.77). Досить логічно припускати, що крім змін в уявленні про смерть і можливе життя після неї, на такі уявлення поховання вплинуло капіталістичне суспільство. Ритуальні реквізити і послуги стали частиною економічної структури. *“Виростаючи з європейської мортальної картини світу, поховальні ритуали стають частиною бізнес-інфраструктури”* (Мохов, 2018, с.80). Людина XIX століття фактично намагається приручити смерть, зробити її красивою і прибутковою. Активне поширення процесів індустріалізації того часу не залишило в тіні і похорону справу, тому не дивно, що похоронна індустрія почала також стрімко підпорядковуватись державі. Оскільки похоронний бізнес більше не підпорядковується церкві, то необхідні території мають бути погоджені з владними структурами, а значить похоронна індустрія може приносити прибуток не тільки приватним особам, а й державним структурам. Ар'єс стверджує, що вже з початку XX століття суспільство “психологічно готове” до виключення смерті з публічності і позбавлення її всіх публічних характеристик. З появою можливості госпіталізації смертельно хворих далі в XX столітті смерть позбавляється і сімейного церемоніалу. Також змінюється поняття трауру та жалоби, а точніше суспільство приймає рішення відмовитись від такого ставлення до смерті (Ар'єс, 1992, с. 468). Таким чином, смерть виключається не тільки територіально, про неї не прийнято говорити і навіть показувати свої емоції вважається неприпустимим. Саме такі обмеження стали

передумовою формування соціальних норм. Неприпустимість показувати свої емоції публічно стало одним з головних пунктів правил поведінки, що вважалась в межах норми. *“Починає існувати переконання, що публічний вияв горя, а також занадто довгий період горювання є ознаками хворобливої поведінки. Жалоба і є хворобою”* (Ар’єс, 1992, с.474). Похоронна індустрія впродовж років намагається посягнути не тільки на контроль над мертвим тілом, а й над поведінкою живих. Це призводить до дискусії яким чином смерть і практики навколо неї формують норму людської поведінки, а також яким чином ця норма позиціонується в суспільстві.

Висновки з розділу I

Кладовище є гетеротопним простором, який відображає порядок, норми та практики суспільства. В деяких випадках воно і є місцем зародження норми, а саме тоді коли смерть стає засобом політичної маніпуляції для державного апарату. Смерть в контексті біополітики є інструментом здобуття суверенності та формування державних кордонів.

Окрім того, смерть є важливою частиною людського існування, яка допомагає за допомогою практик та ритуалів приборкати незнане. Саме тому ми створюємо кладовища, як гетеротопії, щоб бачити там відображення небуття, щоб мати конкретний фізичний простір, де смерть поглинає життя.

Важливим моментом є той факт, що смерть та ставлення до неї мали дуже довгу історію формування, на що вплинула саме унікальність людської свідомості в ту чи іншу епоху. Таким чином смерть проходить довгий цикл розвитку в людському сприйнятті: від множинних поховань серед міста до абсолютного виключення смерті, як фізичного так і соціального.

Розділ 2. Формування норми: ексклюзія “ненормативних” та право на самогубство.

2.1 Знедолені мертві: ексклюзія з цвинтарів, як спосіб конструювання норми.

Зрозумівши, яким чином цвинтар виступає публічним простором і яким чином він розвивався впродовж історії, варто звернути увагу і на те яким чином саме на кладовищах конструюється норма. Для початку потрібно звернутись до самого поняття соціальної норми. Як я вже згадувала раніше, посилаючись на Мішеля Фуко, норма – це соціальний конструкт. Норма в сучасному розуміння цього слова з’явилась за часів просвітництва і передбачала прагнення до ідеалу у всьому. Знову ж таки поняття норми і нормативних практик не з’явилося саме по собі, а було наслідком розвитку суспільства. Щоб зрозуміти як і під яким впливом сформувалась норма в межах кладовищ і навколо похоронних практик необхідно розглянути і проінтерпретувати приклади коли за допомогою смерті здійснювалась дисциплінарна влада.

Томас Лакер в книзі “The work of the dead” поділяє періоди поховання на старий та новий режим. Наводячи як приклад в основному Англію, він також стверджує, що загалом спостерігається схожа тенденція розвитку поховань на церковних дворах по всій Європі (Laqueur, 2015, с.112). В старому режимі не існувало тих кладовищ, які ми звикли бачити тепер, проте були церковні двори, де до вісімнадцятого століття, як стверджує автор, велась постійна жорстока боротьба за право бути похованим в межах церковного двору. Насправді місця, що називали церковними дворами не обов’язково розташовувались на території церков чи взагалі були християнськими. Лондонський історик Джон Стоу (1524-1603) згадував два окремі місця поховань для жертв «чорної смерті». Один з них слугував для поховань «бідних людей, поденників та всіх інших хворих, що залишаться там навіки». Інший розташовувався при церкві і був названий «церковним двором Святої Трійці» (Laqueur, 2015, с.118).

Вочевидь, формування нормативного розподілу поховань може брати початок саме зі старого режиму, часу, коли гідний церемоніал поховання мертвих був розкішшю і предметом суперечок. Виходячи з того, що в шістнадцятому столітті було виділене окреме місце для поховання бідних та страждених, можна стверджувати, що у повсякденному баченні похорону таким мертвим не було місця серед “звичайних” людей або ж тим більше людей, які відносились до вищих класів. Зокрема існував подекуди статутний, але в більшості традиційний комплекс регуляцій (body of law), що описував нормативні практики поховань, а саме хто, де, за яку ціну і з яким церемоніалом може і має бути похований. Цей закон підпадав під різні категорії і був запроваджений великою кількістю світських та церковних судів. Лакер зазначає, що дивовижним є те, наскільки сильно, за допомогою цього закону, старий режим похоронної індустрії укорінився не тільки в історії понять церкви і держави, а також і в локальних практиках. *«Мертві повільно перетворюються з парафіян на громадян та повноцінних членів суспільства»* (Laqueur, 2015, с. 148). Важливо, що, не дивлячись на зміну старого режиму на новий, старі закони проіснували дуже довго, маючи відгук і в новому часі, тому що, як вважає автор, їхня правова рамка представляла культурні вимоги померлих.

Англійське законодавче право померлих передбачало, що кожен індивід після смерті має бути похований належним чином, а у разі відмови виконання цих установок слідувало абсолютне виключення з культурного та політичного порядку суспільства. Однак були і винятки: тіла злочинців та зрадників віддавали на розгляд королю, який далі розпоряджався ними, зокрема відправляючи тіла з шибениці до театру анатомії на розподіл органів або спалюючи їх. Таке покарання мертвих мало викликати неприязнь і страх до порушень законів, а також до потенційних злочинців (Laqueur, 2015, с. 148).

Інший доволі цікавий випадок описує у своїй статті Бесс Лавджой. Авторка апелює до лондонського кладовища, яке, як зазначає сама Лавджой “стало

меморіалом похмурого минулого міста”. Мова йде про кладовище Cross Bones, відоме тепер як меморіальна пам’ятка про “знедолених мертвих” (*outcast dead*). Перший район червоних ліхтарів в Лондоні розташовувався в місцевості, відомій як Southwark. Проституція та борделі функціонували в Southwark впродовж століть, починаючи з I століття нашої ери, коли римські солдати використовували цю місцину, як базу тимчасового поселення на період вторгнення. До XII століття Southwark був під контролем Вінчестерського єпископа. Єпископ мав право на ліцензію, оподаткування та встановлення правил у місцевих борделях. Таким чином, повії мали повноцінне працевлаштування, були офіційно зареєстровані в борделях, не працювали в часі релігійних свят, а також не мали права безкоштовно приймати чоловіків. Однак, незважаючи на те, що єпископ контролював борделі християнська доктрина не дозволяла повіям бути похованими на “святій землі”. Таким чином утворилось кладовище Cross Bones, яке в народі отримало назву “кладовище одинокої жінки”. В XVII столітті борделі закрили, а район Southwark став одним з найбільш занедбаних в Лондоні. Кладовище Cross Bones залишалось місцем для неосвяченого поховання бідних людей та жебраків. Оскільки територія не контролювалась, то стала улюбленим місцем розкопування тіл для анатомічних досліджень. У 1853 кладовище закрили через скарги громадян щодо повного “перенасичення мертвими”, яке погано впливає на екологію і можливо стало причиною епідемії холери в місті. В 1990-х роках, коли Лондонське метро мало розширити одну з ліній, місцеві археологи, які знали про старі поховання на цих територіях, почали розкопки. За шість тижнів їм вдалось відкопати 148 скелетів і, як повідомили археологи, це був лише 1% усіх похованих на території Cross Bones. Розкопки показали, що всі померлі були поховані в дешевих трунах, а причиною смерті ставали інфекційні захворювання, які були поширені в неблагополучних районах. Очевидно, що розкопані на той час кістки належали злиденним району Southwark, а от кістки

повій, з яких усе починалось, і надалі знаходяться набагато глибше разом з секретами Вінчестерського Єпископа (Lovejoy, 2014).

Як висновок, варто зауважити, що приклади ексклюзії з простору кладовищ відбувається з конкретними соціальними групами чия поведінка є неприйнятною в суспільстві. Такі практики наводять на думку про Мішеля Фуко, який вже неодноразово згадувався і ще неодноразово з'явиться у цій роботі. Зокрема робота «Наглядати і карати», де автор описує принцип дисциплінарної влади. Одним з її інструментів є здатність публічно виносити нормалізуючі вирокі і карати тих хто порушує норми. Важливо наголосити на тому, що явище, яке описує автор не можна цілком і повністю відносити до описаних вище прикладів, оскільки трактування Фуко відносяться до дещо пізнішої епохи, однак якщо заглянути глибше, то можна стверджувати, що за допомогою влади і маніпуляцій над мертвим тілом проявляється дисциплінарна влада по відношенню до живих. Поховання виступає одним з процесів конструювання норми. Суб'єкт влади – це той хто вирішує долю мертвого тіла. За допомогою поховання встановлюється норма серед живих. Таким чином відбувається перехід від влади карати до влади оберігати і попереджувати: в цьому випадку суспільство і державу від порушень закону.

2.2 Самогубство крізь призму інститутів церкви, держави та медицини.

Серед усіх прикладів посмертної соціальної ексклюзії як на територіях кладовищ так і на рівні людської свідомості, головною метою моєї роботи є детально розглянути конкретну соціальну групу — люди, які вчинили самогубство. Для цього потрібно розглянути не тільки практики поховання людей, які вчинили самогубство впродовж історії та випадки ексклюзій таких померлих з прицерковних територій, а й ставлення до самого акту самогубства в історичній перспективі.

Ірина Паперно у своїй роботі більш детально аналізує акт самогубства, а саме настанови та практики в суспільстві, посилаючись на джерела, які підпорядковувались як церковному так і державному апарату. Авторка описує ситуацію в Росії та Західній Європі. Вона стверджує, що як Православна так і Католицька церква засуджували самогубство, аргументуючи це порушенням заповіді *“Не вбий”*. *“Summa Theologica”* Томи Аквінського стала основою західноєвропейського законодавства, яке також прирівнювало самогубство до вбивства. В 452 р. Арльський Собор визнав самогубство актом диявола, тим самим підтвердивши твердження на юридичному рівні. В 563 р. Собор в Бразі на законодавчому рівні заборонив відспівування самогубців та читати молитви за їхній упокій. В 1284 р. Німський Собор заборонив поховання самогубців на освяченій землі, також на законодавчому рівні. В 1568 р. Трентський Собор підтвердив всі вищезгадані міри щодо поведінки з тілом особи, що вчинила самогубство. В період Реформації церковні закони такого типу тільки посилились, а кардинальні правки, які б перечили попереднім не вносились до церковного закону до сьогодні (Паперно, 1999, с. 66). Однак, писаний церковний закон не відміняв той факт, що на його основі створювались територіальні практики, які не завжди відповідали церковним правилам. Відтак, історик Е. Юлубінський в 1880 році описував ситуацію так: *“Ніхто не заперечує обов'язкову силу канонів церкви; але в практичному житті вони не*

діють безпосередньо, але встановлюють на їх основі звичай (...) На цій основі, навіть зараз ми не знайдемо жодного священника, який буде мати гідні знання канонів церкви...” (Паперно, 1999, с.68). Отже, звичай часто приписував нові правила в церковний закон або ж вносив правки. Проте, навіть в правилах прописаними звичаєвими практиками самогубство вважалось неприпустимим актом насилля. Щоправда, практики диктували, часто посилаючись на язичницькі уявлення про смерть і поховання. Приклад можна спостерігати в повчанні Патріарха Андріана 1697 року, де він ставить самогубство у ряд з іншими типами неприродної смерті. “...хто купаючись і граючи потоне чи вина нап’ється і падаючи з качелі вб’ється (...) тих померлих тіл біля церкви Божої не хоронити...” (Паперно, 1999, с. 68-69). Керуючись силою територіальної традиції російська церква дозволяла священнослужителям вирішувати долю померлих самогубців. Однак таке відбувалось не тільки в Росії. В Середньовічній Англії простежувалась дещо інша ситуація. Безумовно церковний закон (хоч і іншої конфесії) так само поширювався на Англію як і на Росію та інші країни Західної Європи, однак там самогубство потрібно було довести. В Середньовічній Англії самогубство розцінювали, як акт насилля проти Бога, однак давали йому різні градації відповідно до вчинку і наміру, який привів до смерті. Таким чином виділялись три види самогубства: активне самогубство, самогубство через втрату сенсу життя, самогубство через божевілля. Перший тип розглядався як цілком намірене самогубство, другий вважався волею Бога, бо здійснювався через тяжкі страждання, третій розцінювався як смерть не через божевілля в сучасному розумінні, а скоріше через божевілля з відчаю. Останній траплявся найчастіше і оскільки тягнув за собою фінансові наслідки, суд рідко визнавав причиною смерті самогубства. До прикладу, в 1420 році вдову, що покінчила з життям, не дозволили ховати на території церковного кладовища, оскільки це було заборонено християнськими канонами. Проте, суд виніс рішення, що жінка страждала на

божевілля і була не сповна розуму на період скоєння самогубства, тому поховання на кладовищі було дозволено. Інший випадок трапився 1351 року — коли священник місцевого приходу, Річард Бойл, скоїв самогубство, його прихожани визнали його святим та влаштували паломницькі прощі до місця його смерті. Таке неуважне ставлення до випадків самогубства та свого роду виправдування цих актів у місцевих документах в період Середньовіччя унеможливило точне обрахування даних (Daniell, 2005, с. 96). Так само як зазначає Паперно, відповідно до місцевих устроїв і бачень важко визначити наскільки категоричною чи ні була церковна практика поховання самогубців. Окрім церковних законів і практик, акт самогубства також можна розглядати з точки зору державного апарату. Досить складно зрозуміти яким чином самогубство може регулюватись законодавством, але у разі поширення таких актів в країні – це стає реальною проблемою на законодавчому рівні. Річард Донеллі називає самогубство “*випробуванням кримінального права*” (Donnelly, Williams, 1958, с.761). Це зумовлено тим, що кримінальне право в першу чергу визначає відношення суспільства відносно життя людини, окреслюючи його цінність. До періоду Французької Революції у всі країнах Західної Європи самогубство розцінювали як тяжкий злочин. Відмова в канонічному похованні та здійснені християнських практик навколо тіла померлого відбувалась не тільки на церковному рівні, а й на державному. Крім цього дозволялось знущання над тілом самогубці, розчленування та розподіл на органи, а також конфіскація всього майна померлого. (Паперно, 1999, с. 75). Вочевидь такі практики були наслідком сильного впливу церкви на державний апарат в період Середньовіччя. Погляд на самогубство кардинально змінився в кінці XIX століття з розвитком нової соціологічної течії, а саме кримінальної соціології. Одним з провідних науковців цього соціологічного напрямку був італійський криміналіст Енріко Феррі. В своїй роботі “Вбивця навіжений” Феррі розглянув злочини божевільних, де також згадувалось самогубство. В такому контексті

акт самогубства розцінювався приступом божевілля і відносився до одного ряду з умисними вбивствами через психічні розлади. Іншими словами, самогубство розцінювалось наслідком психічного розладу. Головною думкою стала необхідність вивчення причини здійснення як умисного вбивства так і самогубства, зокрема необхідність відділяти закон від моральних цінностей і наділяти його науковим знанням (Ферри, 1989). Щодо російського законодавства, то воно звернуло увагу на проблему самогубства значно пізніше, ніж західноєвропейські країни. Політика стосовно самогубств була дещо протилежною в порівнянні з європейською. В XVIII столітті в петровському воєнному статуті 1716 року стаття №164 було прописано: *“Якщо хтось себе вб’є, то кату слід волокти його в нечисте місце, перед тим перетягуючи його через вулиці”* (Паперно, 1999, с. 72). Варто зауважити, що перші згадки про самогубство в законодавстві з’явилися саме стосовно військових, а вищезгаданий закон стосувався військовослужбовців. Того ж року закон поширився на звичайних громадян. *“Суб’єкт петровської держави прирівнювався до солдата, чие право на життя належало суверену”* (Паперно, 1999, с.72). Протягом XIX та на початку XX століття в Росії велась боротьба за право вирішувати якій саме юрисдикції належить право вирішувати подальшу долю самогубці. Дискусії розвивались між такими інституціями як держава, церква та медицина. І.А. Аревков досліджуючи акти самогубств в рамках правових практик, стверджував, що проведення розслідування самогубства є нелогічним, оскільки акт самогубства являється невловимим для жодної інституції. Аревков вважав, що *“дуже бажано позбавити слідчих пустої трати часу та ресурсів”* (Аревков, 1873, с.56), оскільки тіло самогубці по праву відноситься до сфери медицини, де компетентні особи можуть визначити чи справді було скоєне самогубство без численних свідків і понять (Аревков, 1873, с.52). Таким чином Аревков запевняє, що розслідування самогубства є беззмістовним і належить церковному та медичному апарату.

Важливо зауважити, що думки Феррі та Аревкова в деякій мірі співпадають, а саме обидва автори акцентують увагу на необхідності медичного втручання до випадку самогубства. Така тенденція зумовлена тогочасним баченням смерті. Бажання пояснити феномени людського життя і смерті з наукової точки зору вказує на тенденцію медикалізації, що є характерними для кінця XIX століття, а саме для епохи модерну, що знову повертає нас до Фуко.

2.3 Хто заслуговує на смерть? Прийнятне і неприйнятне самогубства.

Окреме місце в дискусії заслуговує інший спосіб самогубства, який повністю регулюється інституціями держави та медицини – евтаназія. Питання права на смерть залишається дискусійним у багатьох сучасних країнах. Симптоматично, що навіть ті країни, що легалізували т. зв. “асистований суїцид” провадять активну дискусію щодо того, хто має на нього право, за яких обставин та кому належить контролювати процес. Таким чином, можна зауважити, що навіть дуже вузький сегмент феномену самогубства є вкрай комплексним явищем. У статті Трістама Енгельгарда та Мішель Меллой фігурує важливе питання, що стосується права на смерть: *“Як можна встановити яка кількість страждань варта шансу вилікувати, до прикладу, рак, а яка варта припинення подальших страждань і болі?”* (Engelhardt, Malloy, 1982, с. 1007). Зокрема роль лікарів в скоєнні асистованого самогубства є вельми спірним та складним питанням. Вчені зупиняються на двох американських випадках. В 1990-му році, Джанет Едкінс, яка страждала від хвороби Альцгеймера, домовилась з лікарем Джеком Кеворкяном про використання його “машини самогубства” в Мічигані, де не було конкретних заборон на допомогу в самогубстві. Жінка покінчила своє життя натисканням кнопки, але згодом проти лікаря висунули звинувачення в убивстві. Однак, суддя відкинув звинувачення через відсутність відповідного закону про допомогу в скоєнні самогубства. В 1991-му році лікар Тімоті Квілл прийняв участь в скоєнні самогубства своєї пацієнтки Діани з діагнозом лейкемія. Упевнившись, що хіміотерапія має мало шансів на успіх, Діана повідомила лікаря про розгляд самогубства. Поспілкувавшись з пацієнткою та її сім’єю та переконавшись в усвідомленості рішення, Квілл таємно прописав Діані барбітурати, які вона використала для покінчення життя (Conwell, Caine, 1991, с.1100). З цих історій зрозуміло, що медичні працівники часто стають вирішальними у наданні індивіду права на смерть. Маючи можливість контролювати евтаназію за допомогою медиків, держава має змогу диктувати

правила самогубства не безпосередньо, а за допомогою медичних спеціалістів, які в подальшому нести за це відповідальність. Незважаючи на декриміналізацію евтаназії в деяких юрисдикціях, асистоване самогубство все ще залишається контроверсійним питанням. Варто зазначити, що в українському законодавстві евтаназія заборонена, а щодо асистованого самогубства, то закон України наголошує на тому, що медична система має допомогти будь-якою ціною особі в ситуації небезпечній для її життя. Зокрема це прописано в статтях 135, 136 та 139 Кримінального кодексу України, де йдеться про покарання за залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані та ненадання допомоги хворому медичним працівником (ККУ, ст.№135, ст.№136, ст.№139). Ці дискусії вартують більшої уваги, оскільки життя людини є найбільшою цінністю для держави, то медичні працівники повинні будь-якою ціною рятувати його, однак акт евтаназії передбачає, що людина, як найбільша цінність має право розпоряджатись своїм життям і сама вирішувати коли померти. Тому, вочевидь, врегулювання самогубств та асистованих самогубств базуються не тільки на цінностях людського життя, а й на політичних засадах, зокрема варто згадати міжнародну правову дискусію довкола колізії право на життя vs право на гідність. Рекс Ахдар у своїй доповіді “Killing me softly” розбирає явище евтаназії та аспекти її легалізації. Він стверджує, що існує два різні медичні акти, що ведуть до смерті, які помилково називають евтаназією. По-перше, практика введення медичного препарату, що цілком ймовірно приведе до пришвидшення смерті пацієнта, в цілях знеболення. Це називається принципом “подвійного ефекту” (*double effect*) і він не є офіційно забороненим (Ahdar, 2014, с.9). Однак, якщо поглянути на цю ситуацію з іншого боку, то знову постає питання: хто в праві вирішувати яку умовну одиницю болі може терпіти людина поки їй не введуть препарат, який прискорить її смерть? І чому в більшості країн добровільна евтаназія, яка часто передбачає позбавлення життя

задля позбавлення болю є нелегальною, в той час як, описаний вище принцип подвійного ефекту є цілком допустимим? “*Ваше право на автономію не дає вам право на асистоване самогубство, хіба якщо ви достатньо хворий або достатньо страждаєте – в кожному випадку "достатньо" вирішується думкою когось іншого*”, крім того автор іронічно підкреслює залежність пацієнта від медичних працівників, називаючи автономію людини в такому випадку міфом: “*якби асистоване самогубство було дозволеною професійною практикою, то лікарі б організували суд, щоб вирішити хто заслуговує його більше*” (Ahdar, 2014, с.13).

Всього лиш декілька юрисдикцій легалізували евтаназію та медичне асистоване самогубство, а саме: Нідерланди, Бельгія і Люксембург, в той час як Швейцарія та штати Орегон, Вашингтон, Монтана і Вермонт легалізували тільки медичне асистоване самогубство. Зазвичай ця процедура схвалюється для осіб які:

- є в здоровій свідомості
- хворіють на термінальні захворювання які можуть призвести до смерті найближчі 12 місяців
- є в стані незворотного фізичного або психічного стану, що, на думку людини, робить її життя нестерпним (Ahdar, 2014, с.19).

Якщо звернутись до емпіричних даних, то на прикладі Бельгії можна простежити тенденцію змін з 2007 до 2013 року. Відтак, в 2013 році порівняно з 2007 зростає не тільки кількість випадків здійснення евтаназії чи асистованого самогубства, а й кількість випадків її застосування стосовно різносторонніх психофізичних порушень, оскільки до 2013 року можливість евтаназії отримували в більшості хворі на рак. Незважаючи на те, що з 2013 року можливість евтаназії отримали люди хворі і на інші хвороби, згідно даних цих випадків є і надалі значно менше в порівнянні з випадками евтаназії отриманої

у зв'язку з раком (Dierickx, Deliens, Cohen, Chambaere, 2016, с.4-6). Таким чином цілком можливо припускати, що самогубство асистоване чи через евтаназію, якщо воно дозволене або ж було б дозволене, повністю контролюється медичною сферою в якій індивід повністю втрачає свою автономність. В такому випадку навіть через самогубство проявляється нерівність, коли більш владний апарат приймає рішення хто заслуговує померти. В тому разі коли смерть – це єдиний вихід і бажання особи, вона перетворюється на привілей і є повністю підвладна “суверену”, якого уособлює медична система.

Якщо акт скоєння самогубства викликає зацікавленість в різних інституціях, то вочевидь, він наділений не тільки релігійним чи правовим характером. Аналізуючи сприйняття скоєння самогубства на різних суспільних рівнях необхідно зрозуміти, що є самогубством з соціологічної точки зору. Еміль Дюркгейм вважає, що причини скоєння акту самогубства мають зовсім не психологічний характер, а соціальний і дає йому таке визначення: *“Самогубством називається кожен випадок смерті, який прямо чи опосередковано став результатом позитивного або негативного акту, скоєного самою жертвою, якщо жертва була свідомо щодо очікуваного результату скоєного акту.”* (Дюркгейм, 1994, с.7). Іншими словами, будь-який свідомий вчинок, результатом якого є смерть можна вважати самогубством. Дюркгейм виділяє три види самогубств: -аномічне; -альтруїстичне; -егоїстичне. Посилаючись на теорію “колективного існування” аномічне та егоїстичне самогубства відбуваються коли суспільство не є достатньо цілісним, а отже дає можливість людині усамітнитись і висковзнути з нього. В той час як альтруїстичне самогубство навпаки відбувається з причини надмірної прив'язаності до суспільства, відсутності індивідуальності та відчуття суспільного обов'язку. Зокрема альтруїстичні самогубства, Дюркгейм називає *“необхідним актом колективної дисципліни”*, він зазначає, що саме воєнний

дух зберігає свою силу тільки тоді, коли особистість відрікається від самої себе, а це безумовно веде до самогубства (там само, с.190). Саме альтруїстичне самогубство відбувається в ході війни, коли особа відчайдушно іде в бій і гине. Головною характеристикою альтруїстичного самогубства є самопожертва заради ідеї. Відтак, в модерному суспільстві самопожертва часто прирівнюється з героїзмом, хоча все ще в соціологічному баченні залишається самогубством. *“У такій ситуації самогубство сприймається як нормальне явище, багато хто здатен на нього. Пізніше їх називають героями. Самогубці у повсякденному житті – божевільні.”* (Алексєвич, 2007, 35). Окрім того варто звернути увагу на альтруїстичні самогубства, які є політично мотивованими. До прикладу під час В'єтнамської війни багато ченців скоїли самогубство, спалюючи себе в громадських місцях у знак протесту (Stack, 2004, с. 22). Хоча це і може здатись достатньо невігідним актом для репутації держави, однак з іншого боку, в ході війни, акти самогубства задля політичних переконань можуть виступати ефективним інструментом державного апарату. Якщо повернутись до тверджень Мбембе та його некрополітики, то очевидно, що альтруїстичне самогубство, яке спонукається державою, а саме воєнні дії є припустим у суспільстві, оскільки відповідає нормам, встановлених сувереном в особі державного апарату, дозволяючи утримувати контроль над тілом людини. В той час як евтаназія, так як і інші добровільні акти покінчення життям виступають прямим перехопленням суверенітету і відновленням влади над тілом. Таким чином цілком доречно припускати, що в суспільній свідомості на окремих рівнях існує поняття прийняттого і неприйняттого самогубства.

Висновки з розділу II

Самогубство знаходить своє відображення не тільки в церковному контексті, а й державному та медичному. Часто воно висвітлюється негативно та накладається під низку заборон. Однак, якщо розглянути розвиток ставлення до самогубства з боку цих інституцій, то можна простежити загальнопоширені зміни, а саме в епоху медикалізації, коли кожна з інституцій намагались науково пояснити та дати виправдання акту самогубства. Щодо медичного втручання до випадків самогубств, то тут фігурують акти евтаназії та асистованого самогубства, які є в більшості заборонені. Однак, в країнах де вони є дозволені існує ціла низка правил та критерій для умовного відбору за яким визначають хто заслуговує на самогубство. Таким чином цілком доречно вважати, що через самогубство в медичній системі проявляється соціальна нерівність. Якщо розглядати цю ситуацію з теоретичної точки зору, а саме взявши за основу роботу Еміля Дюркгейма “Самогубство”, то серед усіх згаданих випадків, забороненими є ті самогубства, які Дюркгейм називає егоїстичними. Егоїстичні самогубства виступають найвищим ступенем перехоплення влади над тілом і стають неприйнятними в рамках держави. Тому є підстави вважати, що самогубства можуть класифікуватись як прийнятні та неприйнятні.

Розділ 3. Як і чому? Нормативний порядок поховання людей, що вчинили самогубство в сучасній Україні.

*Немає більшої любові, як хто душу свою поклав за друзів своїх (Іоанна 15:13)*³

3.1 Методологічна частина

3.1.1. Дослідницьке питання: Яким чином відбувається ексклюзія людей, що вчинили самогубство?

3.1.2 Гіпотези:

1. В сучасному українському суспільстві існує прийнятне і неприйнятне самогубство, крім того перше часто не вважається самогубством як таким.
2. Ексклюзія людей, що вчинили самогубство відбувається серед іншого за принципом прийнятного і неприйнятного самогубства.
3. Право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких державних схемах є привілеєм.
4. Право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких медичних схемах є привілеєм.
5. Церковні практики поховання людей, які вчинили самогубство відрізняються на локальному рівні, відповідно до обставин, які виділяють священнослужителі.
6. В сучасному суспільстві ексклюзія самогубців відбувається більшою мірою на ритуальному рівні, а не на просторовому.
7. Негативне ставлення до самогубства зі сторони державного апарату спричинене через необхідність держави зберегти свою суверенність, яку можливо перехопити через акт скоєння самогубства.
8. Ексклюзія людей, що вчинили самогубство, як територіальна так і ритуальна слугує дисциплінарною практикою в якості становлення норми серед живих.

---

³ «Немає більшої любові, як хто душу свою поклав за друзів своїх» (від Іоанна 15:13, Біблія в пер. Івана Огієнка, 1962) – найбільш згадувана цитата у кожному з проведених інтерв'ю для цього дослідження. Доцільно описує та розкриває одну з гіпотез цього дослідження.

Після верифікації гіпотез №3 і №4 потребується детальніше вивчення питання яким саме соціальних групам належить право на тілесну автономію.

Після верифікації гіпотези №5 потребується детальніше вивчення того, які саме обставини виділяють священнослужителів, а також яким чином відрізняються поховальні практики відносно цих обставин.

Верифікація гіпотези №7 в межах дипломної роботи не є реалістичною, оскільки вимагає довгого і детального вивчення.

3.1.3 Теоретична інтерпретація понять:

Кладовище – відведена в установленому законом порядку земельна ділянка з облаштованими могилами та/або побудованими крематоріями, колумбаріями чи іншими будівлями та спорудами, призначеними для організації поховання та утримання місць поховань; тотожне до поняття цвинтар (Закон України про поховальну справу. №1102- IV. Розділ 1, стаття 2)

Поховання померлого – комплекс заходів та обрядових дій, які здійснюються з моменту смерті людини до поміщення труни з тілом або урни з прахом у могилу або колумбарну нішу, облаштування та утримання місця поховання відповідно до звичаїв та традицій, що не суперечать законодавству; (Закон України про поховальну справу. №1102- IV. Розділ 1, стаття 2)

Конфесія – це підгрупа в межах більшої релігійної спільноти, об'єднана спільною традицією, особливостями ритуалів, ідентичністю та ієрархією

Ритуальні послуги – послуги, пов'язані з організацією поховання та облаштуванням місця поховання.

Чин християнського похорону – це комплекс молитов, ритуалів та християнських атрибутів, що використовуються при захороненні тіла померлого в межах християнської спільноти

Насильницька смерть – смерть від механічних ушкоджень (дія тупих предметів, у тому числі транспортна травма, падіння з висоти, дія гострих предметів, вогнепальної зброї), асфіксії, дії крайніх температур, електричного

струму, променевої енергії, низького та високого атмосферного тиску, отруєнь тощо. (наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Генеральної прокуратури України від 29.09.2017 № 807/1193/279)

Ненасильницька смерть – смерть, яка настала внаслідок природних причин або стихійних обставин, незалежних від волі, умислу і дій людей

3.1.4. Інструментарій: Через те, що тема ексклюзії людей, що вчинили самогубство є новітньою та малодослідженою, з отриманої методом аналізу публікацій інформації випливають гіпотези, які ще не підлягали апробації на території сучасної України. Відтак, на етапі написання емпіричної частини дипломної роботи я, як авторка цього дослідження зосередилась на якісному підході, а саме інтерв'юванні. Виходячи з гіпотез отриманих в ході теоретичного опрацювання обраної теми, першим етапом стало проведення напівструктурованих глибинних інтерв'ю серед українських священнослужителів греко-католицької та православної церков. На цьому етапі дослідження, я зосередилась на апробації гіпотез №1, №2, №3, №4, №5, №6 та №8. Наступним етапом стало проведення напівструктурованих глибинних інтерв'ю серед представників правоохоронних органів, а також серед представників адміністрації кладовищ.

Я, як авторка зіткнулась з низкою обмежень у зв'язку з пандемією та війною, які зійшлись з часом збору та опрацювання матеріалу для роботи. Відтак, розуміючи та приймаючи до уваги існування та функціонування інших релігій, деномінацій та конфесій, на етапі дипломної роботи вдалось зібрати матеріал та акцентувати на представниках саме греко-католицької та православної церков. З цих самих причин, на цьому етапі не фігурують представники медичної системи. Варто зазначити, що дослідження за темою дипломної роботи буде продовжуватись та в часі більш сприятливих умов представленість цих поглядів збільшиться.

3.2 Емпірична частина. Якісний аналіз

Інтерв'ю 1: греко-католицький священник УГКЦ, Львів, у сані священника 19 років.

Інтерв'ю 2: греко-католицький священник УГКЦ, Калуш, у сані священника 22 роки.

Інтерв'ю 3: греко-католицький священник УГКЦ, Львів, у сані священника 20 років.

Інтерв'ю 4: православний священник ПЦУ, Самбір, у сані священника 27 років.

Інтерв'ю 5: православний священник ПЦУ, Львів, у сані священника 10 років.

Інтерв'ю 6: слідчий слідчого управління Головного управління Національної поліції у Львівській області, 32 роки.

Інтерв'ю 7: оперативна уповноважена Львівського районного управління поліції Головного управління Національної поліції у Львівській області

Інтерв'ю 8: слідчий слідчого управління Головного управління Національної поліції у Львівській області, 25 років.

Інтерв'ю 9: працівник поліції Львівського районного управління поліції Головного управління Національної поліції у Львівській області

Інтерв'ю 10: директор комунального підприємства, місто районного значення на Івано-Франківщині.

Інтерв'ю 11: директор комунального підприємства, місто районного значення на Львівщині.

Як було сказано раніше в роботі, явищем самогубства цікавиться низка інститутів. У ході першого етапу мого дослідження, я як авторка, вирішила зосередитись саме на інституції церкви та її прямих представниках – священнослужителях греко-католицької та православних церков. Перед проведенням інтерв'ю зі священнослужителями, було припущення, що буде присутня певна різниця в роздумах про тему поховань, а зокрема поховання тих людей, що вчинили самогубство, в залежності від того чи священник є

православним чи греко-католицьким. Очікувалось, що священнослужителі греко-католицьких церков є більш лояльними щодо явища самогубства та поховання людей, які закінчили своє життя в такий спосіб ніж священнослужителі православних парафій. Це очікування підтвердилось тільки на контрасті одного інтерв'ю з православним отцем (Священник ПЦУ, Самбір), який доволі таки категорично відгукувався про погребіння самогубців: *“у православній церкві категорично є одна відповідь – відмовляється. (...) Повністю.”*(Священник ПЦУ, Самбір). Важливо відмітити, що не можна вважати припущення щодо певного консерватизму православних священників у цьому сенсі правдивим, оскільки інший респондент, який є також представником православної церкви не був настільки кардинальним у своїх міркуваннях.

Загалом усі респонденти зазначають, що похорон стосується не тільки померлого, а й його родичів та близьких людей. Оскільки тема смерті, як зазначають респонденти є зазвичай болючою та чутливою, то похорон і належне поховання близької людини може бути кроком до прийняття смерті. Греко-католицький священник вказує на те, що після похоронів часто збільшується кількість вірян, які приходять до церкви: *“Кількість вірян зростає після похоронів. І я розумів з чим це пов'язано. Похорон є доволі чутливою справою і він не лише важливий для того хто помер, але він не менш важливий для людини яка померла, бо в момент похорону ви даєте можливість людям відчувати захисток, навіть молитовний, навіть своєю увагою.”* (Священник УГКЦ, Львів). Ще один священник греко-католицької церкви також вказує на необхідність підтримки родичів після похорону: *“Після пережитої трагедії люди потребують духовної підтримки, і саме тут є безпосередньо допомагаємо прийняти ту втрату в родинному колі, часта сповідь і частіше святе причастя, і саме тих померлих в родині маємо більше таке тісніше спілкування*

з людиною яка пережила трагедію, пережила втрату рідної близької людини”(Священник УГКЦ, Калуш). Так само зазначає і священник православної церкви: *“Втішаємо людину відповідно до наших можливостей і до того що Господь дасть на розум. Якщо інколи людині треба поговорити з нею, щось розказати, деколи людина сама хоче виговоритися, а іноді з людиною просто треба разом спільно помовчати і це мовчання може більше принести користь і спокій один одному, тому ситуації різні.”* (Священник ПЦУ, Львів). Тобто загалом процес поховання людини не обмежується одним днем коли відбувається погребіння, а здебільшого продовжується разом з родичами померлого з метою підтримки з боку священнослужителів.

Відтак, самогубство може бути ще більшою трагедією для родичів померлого. Респондент-священник православної церкви коментує самогубство, як вчинок, який має дуже негативні наслідки для сім’ї померлого: *“вони не були співучасниками тої події, але згрубша, якщо людина подумала, та, яка відійшла в інший світ, він собі вирішив, що він вирішить всі свої проблеми, насправді він ще й примножив. Не тільки зробив собі проблему, він ще й зробив проблеми сім’ї, родині, все одно ж люди задумуються "а чому так?", тут кожен має якісь сумніви "а може я десь там не допрацював, а може мені треба було десь там, шось”* (Священник ПЦУ, Самбір). Зокрема, як зазначають респонденти, самогубство часто сприймається як акт осквернення, а родичі померлого в такий спосіб зіштовхуються з дискримінаційним ставленням. Священник греко-католицької церкви на інтерв’ю згадував історію про те, як його знайомій довелось зіткнутись з випадком самогубства. Один з сусідів жінки закінчив життя в самогубний спосіб, вона за словами священника згадує цю історію так: *«я спостерігаю, коли ходжу вниз по сходах, що всі, хто проходять повз двері цієї квартири – хрестяться. Так немовби щось нечисте було в цій хаті.»* (Священник УГКЦ, Львів). Інший греко-католицький священник посилається на

наслідки, які часто спіткають дітей та сім'ю самогубців. Респондент в свою чергу наголошує на тому, що люди в сучасному суспільстві є жорстокими по відношенню до таких ситуацій: *«Ну що ці діти мають пізніше говорити в школі, коли вони підуть серед одноплемінників. Вони не отримають співчуття, від одиниць, вони від своїх дітей однокласників можуть отримати насмішки, приниження і багато чого іншого, це дуже все складно, людина не дуже така пухнаста, як воно зазвичай в казочках написано, людина буває дуже часто надзвичайно жорстока до себе подібних...»* (Священник УГКЦ, Львів) Так само коментує цю ситуацію греко-католицький священник з Калуша : *«Ви знаєте завжди сусіди, родичі вони дивляться не однозначно на таку сім'ю яка пережила таку трагедію і стараються і навіть тих потім розмовах це все рівно відчувається та сім'я вони боляче реагують на такі моменти.»* (Священник УГКЦ, Калуш). Православний священник з Самбора заявляє про те, що майже переконаний в тому, що деякі люди намагаються приховати або ж підробити інформацію про причину смерті зі своїх особистих причин та переконань, однак, священник не завжди може це контролювати і навіть, якщо переконаний в недостовірності наданої інформації не має права відмовити у звичайному похованні: *«і я десь ... переконаний в тому що не раз ну це не є масовість, але думаю що не раз вже так священників ... давали їм неправильну інформацію. Але це на совісті тих людей які це зробили. Ну тому що вони тим не помогли помершому.»* (Священник ПЦУ, Самбір).

Як зазначає офіційний документ греко-католицької церкви “Роз’яснення щодо Чину християнського похорону” та підтверджують своїми відповідями греко-католицькі та православні священники, звершення чину християнського похорону має умови. Відтак, у документі церкви сказано: *“Залежно від того, як померла особа провела своє християнське життя, Церква звершує над нею Чин християнського похорону або в урочистий, або в неурочистий спосіб чи й взагалі*

відмовляє в ньому (...) Таких осіб хоронять в окремо відведеному місці християнського цвинтаря, де це є можливо”. (Пастирські та літургійні роз’яснення щодо Чину християнського похорону, 2009, с.1) В цьому ж документі йдеться про те кому відмовляється в християнському чині похорону. До цього списку входять особи нехрещені, відлучені від церкви, а також ті, хто здійснив свідоме самогубство. Важливим моментом для цієї роботи є згадка в цьому документі про свідоме самогубство, що в свою чергу означає наявність несвідомого самогубства та інших практик стосовно останнього. Оскільки рішення про чин похорону приймається душпастирем або в складних випадках, як заявляють респонденти, правлячим єпископом, при зверненні з проханням поховати людину сім’я або близькі померлого приносять офіційну довідку про причину смерті. *“Тут ніхто нічо не видумує і не займаємось вимірюванням пульсом в мертвої людини і не встановлює діагноз. Є для цього відповідні, скажімо, особи, відповідні структури, які тим займаються. Беремо спокійно довідку і бачимо, що робиться.”* (Священник УГКЦ, Львів) Це, в свою чергу, як вказує один з респондентів є не тільки для того, щоб визначити в який спосіб буде похоронений мертвий, а й також задля уникнення кримінальної відповідальності: *“звідси наприклад пішло розпорядження Єпископа, яке вкотре пригадало це правило: без свідоцтва про смерть не хоронити. Чому? Тому що тоді починаються інші проблеми, тоді за певних обставин священника можна зробити співучасником злочину.”* (Священник УГКЦ, Львів)

Повертаючись до обмеження або відмови в чині похорону, греко-католицький душпастир дає пояснення в наступний спосіб: *“бути в храмі це елемент почесі”* (Священник УГКЦ, Львів). Ще один респондент, який представляє греко-католицьку церкву пояснює, що в глобальному розумінні є християнським похороном і чому він не може бути однаковим для всіх: *“Похорон є вдячністю церкви за побожний спосіб життя, похорон не є щось, що мусить бути обов’язково і автоматично для кожного. Якщо людина за*

життя не мала нічого спільного з Богом і з церквою, в храм не ходила, святими таїнствами не жила, не визнавала це, обряди церкви вважала за якусь шарлатанство чи за якісь непотрібні речі, а родина приходить і просить про похорон...” (Священник УГКЦ, Львів). Зокрема респонденти описали обмежений чин похорону, який обирається при похованні людей, які вчинили самогубство. Зазвичай він виключає перебування покійника в храмі на одному з етапів процесії. Також виділяють ще декілька обмежень: *“не використовується церковна атрибутика, не береться хрест, євангеліє, хоругви. Не може співати хор, єдине що твориться панахида в домі покійного і на цвинтарі і запитати самі покладаючись на волю Бога”* (Священник УГКЦ, Калуш). У православній церкві існують такі самі практики обмеження похорону. Тобто зазвичай, це обмеження ритуалу в межах самого храму. *“Тобто коли ми говорим про таку молитву, про відспівування, про поминання літургійне, воно не відбувається”* (Священник ПЦУ, Львів).

Щодо ексклюзивності самого погребіння самогубців, то респонденти вказують на те, що здебільшого в сучасні Україні таке не практикується, пояснюючи це двома факторами: браком землі та беззмістовністю такої територіальної ексклюзивності з релігійної точки зору. Відтак, один з респондентів говорить про те, що брак землі – це в основному проблема міста: *“Окреме місце...так, в деяких регіонах зберігається ще така традиція, скоріше десь по селах, скоріше десь по таких містечках, де немає, як мінімум, проблеми із землею на цвинтарі. Коли мова іде про Львів, де кожен клатик вже є практично ексклюзивним, так, і вже давно мова іде про процеси кремування, бо реально немає місця, ну то тут якийсь вимагання певних територій воно не надто піднімається і не надто знаходить якийсь відгук і процес дискусії”* (Священник УГКЦ, Львів). З іншого боку наступний респондент до цього питання підходить з дещо іншого боку: *“Душа покинула тіло і тіло уже не є приналежне до тієї душі і не несе за собою відповіді. І тому не розумним є твердження що коли одного поховати без*

*почесті десь у лісі - будуть сотні боятися такого насильства над собою. (...)
То тіло болю вже не чує і вже так само не відчуває, бо вже гріха не буде
робити, бо вже мертве. Тому напевно десь відкидати його з похованням уже не
належить. А віддати належне тіло землі, а душу віддати на суд Божий.
(Священник УГКЦ, Калуш)*

Таким чином бачимо, що гіпотеза №6 про те, що в сучасному суспільстві ексклюзія самогубців відбувається більшою мірою на ритуальному рівні, а не на просторовому підтверджується. Всі священники, як греко-католицькі так і православні згадують про упереджене ставлення до родичів таких померлих та до помешкань, в яких жив або жила померла від самогубства людина. Також можна спостерігати бажання деяких родичів приховати причину смерті самогубство, домовитись зі священником про традиційний похорон задля уникнення подальших чуток та для підтримання так званого «статусу сім'ї». Крім цього існує низка обмежень в чині похорону, а саме обмежують похоронні елементи: труну не заносять до храму, не використовується церковна атрибутика тощо. Відтак, під час апробації цієї гіпотези виявилось, що ексклюзія самогубців побутує на ритуальному рівні, коли йдеться про чин похорону, але й також вона існує на соціальному, коли йдеться про загальне сприйняття явища самогубства серед людей. Однак, варто звернути увагу, що гіпотеза знаходить своє підтвердження з уст душпастирів, тому автоматично підтверджується з ракурсу ритуального рівня, але не виключає той факт, що ексклюзія на соціальному рівні не є такою значною, як про це говорять представники церков.

Так як було визначено у теоретичній частині цієї роботи, покладаючись на концепцію Мішеля Фуко, кладовище – це гетеротопія, яка є дзеркалом суспільства та рефлексує його норми та цінності. Так само і процеси, які оточують кладовище, а в більшій мірі процес похорону віддзеркалює моделі

порядку в суспільстві. Таким чином кладовище як місце та похорон як процес є не тільки для померлих, а навіть в більшій мірі для живих. Так само вважає греко-католицький душпастир: *“Похорон – це не лише для і про померлого. Це також для і про тих, хто залишився живий.”*(Священник УГКЦ, Львів). Обмеження чину похорону людей, які закінчили життя в самогубній спосіб, за таким самим принципом скероване не тільки на самого померлого, а й на живих людей в так званих дисциплінарних цілях. Цей ж респондент говорить, що такі обмеження можуть слугувати стримуючим фактором: *“Якби не була ця практика то невідомо скільки людей зірвалося б з катушок, ну бо люди мають різні ситуації. Для когось іноді це може працювати як остання інстанція”* (Священник УГКЦ, Львів). Інший респондент вказує на просвітницький характер практик обмеження похорону, який слугує поділом на добре і погане: *“Бач, ці люди окремо. Це певний був меседж, певна проповідь для багатьох людей ...ми розуміємо, що певні чинники підштовхують до якоїсь дії, а певні стримують”* (Священник УГКЦ, Львів). Така ж сама думка побутує і серед православних душпастирів: *“Перш за все тому не відбувається, щоб показати що це є дуже важкий гріх і кожна людина напевно навіть в такому віддаленому якомусь селищі, кожна жіночка знає, що якщо є самогубство – все, священник відспівувати не буде. В цих канонічних приписах, ми бачимо певні педагогічні такі мотиви, щоб показати що цього робити не можна, бо навіть не поховують, і тому от така практика є.”* (Священник ПЦУ, Львів)

Гіпотеза №8 про те, що ексклюзія самогубців часто має дисциплінарний характер для живих, вочевидь, найточніше знаходить своє підтвердження з уст респондентів. Це також підтверджує те, що часто суспільство намагається контролювати живих за допомогою мертвих.

Усі респонденти під час інтерв'ю мали можливість дати своє визначення терміну “самогубство”. Здебільшого відповіді досить очікувано перегукуються і звучать

як “добровільно прийняте рішення про припинення свого існування”. Зокрема самогубство згадується як тяжкий гріх, який навіть морфологічно говорить про порушення заповіді “Не вбий”. Нагадуючи соціологічне визначення самогубства за Дюркгеймом, то воно майже співзвучне з визначеннями респондентів: *“Самогубством називається кожен випадок смерті, який прямо чи опосередковано став результатом позитивного або негативного акту, скоєного самою жертвою, якщо жертва була свідома щодо очікуваного результату скоєного акту.”* (Дюркгейм, 1994, с.7). Однак, в той час як Дюркгейм і справді називає самогубством будь-яке добровільне припинення свого життя, включаючи ті випадки коли людина жертвує собою заради держави або ж заради когось іншого. Водночас, респондентам були представлені дві ситуації самопожертва на війні та ситуація коли матір попри загрозу померти вибирає народжувати свою дитину. Симптоматично те, що жоден з респондентів навіть близько не розглядав такі ситуації в контексті самогубства, а протилежно до цього фактично усі респонденти прирівнювали жертвність ціною в життя до вершини героїзму. *“треба розуміти, що немає більшої любові, як той хто життя своє віддає за друзів своїх, хтось себе присвячує чи на фронті, чи у війні, скажімо так, чи народжує дитинку, а сам відходить з цього життя, (...) це вершина самопосягати, бо можна багато говорити, а тут реальний вчинок, розумієте”*(Священник УГКЦ, Львів). Ще один респондент, душпастир греко-католицької церкви так само говорить про випадок коли матір жертвує собою заради дитини, проводячи паралель з Біблією: *“Тут не самогубство, тут радше ми мусимо розглядати такий випадок як жертва свого життя задля того щоб почало існування нове життя. Такий як Ісус склав себе також в жертву таку подібну, щоби ми отримали життя вічне в спадщину. І тут ми не можемо сказати що це є прийняття самогубства”*(Священник УГКЦ, Калуш). Православний священник так само коментує ситуацію в контексті війни: *“Масад і Цар Ірод. Там же ж скільки, десь до тисячі людей, які самі себе знищували,*

тільки для того, щоб не здатися ворогу” (Священник ПЦУ, Самбір) Отже, в контексті греко-католицької та православної церкви описані ситуації з військовими та матерями, що добровільно жертвують своїм життям не обмежуються в чині християнського похорону та не вважаються тими хто вчинив самогубство, відтак їхній вчинок прирівнюється до героїчного.

Документ греко-католицької церкви заявляє: *“Церква відмовляє в Чині християнського похорону нехрещеним особам, якщо вони не мали наміру прийняти святого таїнства Хрещення; відлученим від Церкви; атеїстам; свідомим самогубцям”* (Пастирські та літургійні роз’яснення щодо Чину християнського похорону, 2009, с.1). Один з респондентів, греко-католицький священник підкреслює: *“Тут ви бачите трошки є гра слів: свідомий самогубець та несвідомий самогубець...”* (Священник УГКЦ, Львів). Вочевидь, навіть в офіційному документі підкреслюється той факт, що обмеження поширюються саме на свідомих самогубців, що в свою чергу дає підстави припускати, що питання полягає в психічному стані людини, яка закінчує життя в такий спосіб. Підтверджує ці припущення представник греко-католицької церкви: *“ситуація трошечки змінилася, бо тому що ми вже розуміємо, що є відповідні інституції, які можуть встановити, що ця особа має солідне розбалансування і цій особі видати відповідний документ і цю особу ми хоронимо, бо вона має відповідне заключення спеціалістів і відповідний документ, що ця людина має психічні недуги”* (Священник УГКЦ, Львів) У православної церкви психічний стан є також вагомою підставою для прийняття рішення про поховання: *“тільки є один момент якщо людина була душевно хвора .... тоді родичі з медичною довідкою звертаються до керуючого архієрея ... І в письмовій формі надає дозвіл, тобто якщо людина була душевно хворою, вона була у стані такому що вона не розуміла що вона ... творить, тобто вона це зробила несвідомо.”* (Священник ПЦУ, Самбір). Так само коментує це інший православний душпастир: *“наприклад,*

психічно хвора і у нестямі зробила цей вчинок, відповідно в такому випадку коли ретельно досліджувати це питання, то по факту довідки припустимо чи опису цієї ситуації з дозволу правлячого єпископа священник може отримати дозвіл звершити відспівування такої людини.” (Священник ПЦУ, Львів).

Згідно з даними інтерв'ю можна стверджувати, що підтверджується Гіпотеза №1 та №2. Відтак, потрібно дещо деталізувати поняття прийнятних і неприйнятних самогубств та в майбутній дискусії оперувати саме з таким розумінням. Вочевидь, в суспільстві, а зокрема в контексті церкви й справді існує принцип прийняттого та неприйняттого самогубства. Ці поняття не фігурують в дискурсі священників, однак чітко простежуються в наративах душпастирів та офіційних церковних документах. Таким чином свідоме самогубство не є прийнятним і підлягає обмеженню коли мова йде про чин похорону. В той час душпастирі не говорять про прийнятне самогубство, однак вказують, що довідка про психічні розлади є підставою не обмежувати чин похорону, оскільки померлий/померла не відповідав/відповідала за свої вчинки. З іншого боку маємо ситуацію з самопожертвою, яку судячи з наративів душпастирів можемо вважати тим, що підходить під термін прийняттого самогубства, однак для самих респондентів такі вчинки не можуть відноситись до поняття самогубства зовсім.

Усі респонденти, розповідаючи про церковні практики, зокрема про практики поховання говорять про те, що важливим у прийнятті рішень є розуміння контексту ситуації. *“Воно не настільки з розряду що можна, а що не можна, воно з розряду: які є ситуації.”* (Священник УГКЦ, Львів). Один з респондентів, а саме священник греко-католицької церкви активно наголошує на складності життєвих ситуацій та вибору, коли мова йде про поховання. Вочевидь, для кожного випадку, як вказує респондент, є окремий комплексний підхід: *“дуже різні площини є, це ніколи не є так, що воно отак все просто і так все дуже так лінійно, і так на одному етапі, і так ми однією інструкцією по відношенню до*

всіх” (Священник УГКЦ, Львів). У таких ситуаціях, як зауважує священнослужитель, він користується “оціночним розпізнаванням”: “В канонічному праві є така дуже гарна річ, вона називається оціночне розпізнавання(...), воно стосується інтегрально всієї людини, адже в це оціночне розпізнавання входить все (...) І ваше знання, і ваш досвід, і ваша персональна специфіка(...) я стараюся використовувати оціночне розпізнавання (...) що для людей, щодо ситуації, скажімо так, старатися використовувати це все, для того, щоб вирішити справу чи, скажімо так, скорегувати.” (Священник УГКЦ, Львів). Важливо тут розуміти, що церква та душпастирі не є роботичними, відповідно й рішення, які приймаються будуються на досвіді самого священника, відповідно можуть різнитись. Зокрема, повертаючись до питання прийнятного і неприйнятного самогубства, локально розглядаються різні питання та обставини при яких буде відрізнятися процес поховання, знову ж таки розглядаючи психоемоційний стан людини, причини та деталі вибору покінчити життя самогубством: “Кожен випадок розглядається зокрема, бо є різні причини чому людина пішла на такий крок. Можливо це пішло внаслідок хвороби, можливо це було в наслідок якогось важкого пережиття. Різні випадки вони виносяться до місцевого Ієрарха і він уже безпосередньо по кожному випадку приймає рішення на спосіб поховання” (Священник УГКЦ, Калуш). Отже, часто питання такого характеру вирішуються локально, проте не самим священнослужителем, а Ієрархом, тобто вищою ланкою в церковній ієрархії.

Таким чином не можна стверджувати, що цілком точно підтверджується гіпотеза №5. В більш детальній інтерпретації можна стверджувати, що й справді рішення про поховання приймаються на локальному рівні правлячим Ієрархом, проте, немає достовірних доказів того, що священнослужителі виділяють якісь конкретні обставини та керуються ними. Рішення про поховання приймаються за низкою прописаних процедур (медична довідка, аналіз контексту) та на підставі

цього вибирається один з варіантів поховання, який найдоцільніше відповідає ситуації.

У ході другого етапу мого дослідження, я як авторка, вирішила дослідити яким чином самогубство регулюється в межах правоохоронних органів та які практики оточують це явище в рамках комунальних підприємств, які надають ритуальні послуги. Цікаво те, що правоохоронні органи, працюючи разом з медичними експертами слугують першою інстанцією врегулювання практик після смерті, в той час як комунальні підприємства є фактично останньою стадією, яку проходить тіло після смерті. Таким чином, в ході цього етапу перевірялись гіпотези №3 “Право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких державних схемах є привілеєм” та №4 “Право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких медичних схемах є привілеєм”.

Згідно з Сімейним Кодексом України та Законом України про державну реєстрацію актів цивільного стану, смерть підлягає державній реєстрації в органах реєстрації актів цивільного стану за останнім місцем проживання померлого, за місцем настання смерті або за місцем поховання (Міністерство Юстиції України). Згідно з ч. 2 ст. 11 Закону України "Про поховання та похоронну справу", виконавцю волевиявлення померлого або особі, яка зобов'язалася поховати померлого, в установленому законодавством порядку в день звернення видаються:

- лікарське свідоцтво про смерть – закладом охорони здоров'я;
- свідоцтво про смерть та довідка про смерть – відділом державної реєстрації актів цивільного стану, виконавчим органом сільських, селищних, міських (крім міст обласного значення) рад, консульською установою чи дипломатичним представництвом України. (Закон України про поховання та похоронну справу. №1102- IV. 2004)

Окрім цього, про взаємодію між державними органами при встановленні факту смерті людини детально описано в наказі Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Генеральної прокуратури України від 29.09.2017 № 807/1193/279. Цілком зрозуміло, що питання смерті фундаментально описується та регулюється в законодавчих актах, зокрема, мова йде про фіксацію та підтвердження насильницької чи ненасильницької смерті. Однак, варто зазначити, що не згадується та не підлягають опису випадки смерті в наслідок самогубних дій.

В ситуації коли людина покінчила життя самогубством, а її тіло було знайдене третіми особами (що вважається підозрою на насильницьку смерть) на місце виявлення померлої особи повинні з'явитись уповноважені представники органів та підрозділів Національної поліції (Згідно наказу № 807/1193/279). Це підтверджує один з респондентів, що займає посаду слідчого: *“Якщо є факт насильницької смерті, то на місце виїжджає слідчо-оперативна група, яка найчастіше залучає з собою експерта криміналіста та судмедексперта. Вони вже роблять висновок чи була смерть насильницькою. Так само з випадками коли приходять виклики про самогубство, тоді обов'язково там є таке укомплектування людей”* (Слідчий, Львів, 25 років). Також, інший респондент, а саме працівник поліції вказує, що *“самогубство – це кримінальна справа, відповідно за якою прикріплюється слідчий та веде слідчі дії”* (Працівник поліції, Львів).

Варто розуміти, що самогубство може бути способом маніпуляції та може приховувати кримінальне правопорушення, відтак на перших етапах є вкрай важливо розпізнати чи справді людина вчинила самогубство та чи не було самогубство маскуванням вбивства. Однак, як зазначає один з респондентів відрізнити інсценування самогубства від самогубства як такого є досить легко. *“Якщо відбулось вбивство, а його вирішили замаскувати під самогубство, наприклад, повішавши мертвого, то судмедексперт дуже легко визначить*

реальний час смерті і порівняє його з станом борозди на шиї, що видасть, що повішання не стало причиною смерті.” (Слідчий, Львів, 25 років). Інший респондент жартуючи вказує: “Треба дуже постаратись, щоб вдалось успішно інсценувати самогубство. Такого майже ніколи не буває. Таких розумних і продуманих вбивць майже нема.” (Слідчий, Львів, 32 роки). Крім цього, чоловік також пояснює, що спроби інсценування самогубства найчастіше дуже невдалі, зокрема тому, що такого роду вбивства відбуваються непродумано, а спроби приховати свою провину зазвичай спонтанні, тому обдумувати логічний хід подій при розслідуванні не виходить.

Іншим цікавим моментом є те як відрізнити самогубство від нещасного випадку. Респондентка, яка працює оперативною уповноваженою зазначає, що для того, щоб класифікувати смерть як самогубство або нещасний випадок досліджуються обставини. *“Тут працює група експертів, які встановлюють чи людина мала мотиви скоїти самогубство, перевіряється чи не стоїть вона на обліку в психіатричній лікарні, опитуються родичі, ну, і звісно ж контекст ситуації”*(Оперуповноважена, Львів). Відтак, якщо немає доказів, а саме свідчення свідків, медичної довідки про порушення психічного стану людини, а також прямого акту самогубства – причина смерті кваліфікується як нещасний випадок. *“Якщо є довідка про психіатричні порушення, то це пом’якшуюча обставина, там розслідування легше йде, але це треба розслідувати також”*(Оперуповноважена, Львів). Респондентка наголошує на тому, що нещасні випадки чи самогубства не полегшують роботу правоохоронним органам, а деколи навіть навпаки. Навіть при наявності довідки про психіатричні порушення покійного потрібно розслідувати чи не було мотивів вбивства, і, чи не скористався хтось з оточення померлого його психічним станом задля особистої вигоди.

“Якщо смерть все таки кваліфікується як самогубство, то необхідно це питання також розслідувати, саме дізнатись причину, бо можливо її хтось

заставив це зробити” (Оперуповноважена, Львів). Вочевидь, висновком “самогубство” справа в правоохоронних органах не закривається. Як зазначає респондентка, до справи самогубства зазвичай дуже багато запитань, зокрема запитань від родичів померлого. Це також підтверджує і інший респондент: “Добре якщо є записка, а якщо ні? Значить хтось довів? А які причини: чи морально, чи психічно, чи були якісь майнові заборгованості.”(Працівник поліції, Львів).

Розслідування самогубства є важливим кроком, оскільки й справді, є ймовірність, що до смерті покійного саме змусили, довели. Згідно статті 120 КК України доведення до самогубства карається позбавленням волі. Згідно цієї ж статті причиною доведення до самогубства або доведення до замаху на самогубства вважаються жорстокі дії, шантаж, систематичне приниження людської гідності людини або систематичний протиправний примус до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інші дії, що сприяють вчиненню самогубства (ККУ, ст. №120). Один з респондентів коментує: *“Оця стаття про доведення до самогубства тут має свій нюанс. У співвідношенні проробленої роботи і покаранні все не дуже продумано, оскільки дуже важко доказати, що хтось довів людину до самогубства, а вже при притягненні до відповідальності там дуже невелике покарання дають. Хоча ж це до вбивства прирівнюється”* (Слідчий, Львів, 32 роки). Не дивлячись на те, що розслідування самогубства є важливим аспектом, респонденти вбачають в цьому процесі значні недоліки. Попри складну роботу задля розкриття можливого злочину – покарання досить невелике. Інший респондент заявляє, що найчастіше в таких випадках призначається нагляд за можливим причетним до злочину, розмови та консультації з психологами, а частіше справа просто закривається (Працівник поліції, Львів). Важливо розуміти, що недосконалість цього процесу може мати відповідні негативні наслідки, а саме ймовірне нехтування детальним розслідуванням та безкарність причетних до злочину

доведення до самогубства. Ця тематика також потребує окремого блоку досліджень, оскільки може стосуватись проблем булінгу в закладах освіти і не тільки, цим самим сприяючи поширенню проблеми.

Переходячи до респондентів, що представляють комунальні служби, які саме займаються захороненням померлих, варто зазначити, що вони з перших хвилин активно наголошують на складнощях, що виникають у зв'язку з браком землі. Відтак, один з респондентів, директор комунальної служби жартує: *“Люди не можуть поділити навіть 5 сантиметрів на цвинтарі (...) лавки не можуть поділити”* (Директор комунального підприємства, Івано-Франківщина). Нестача землі приводить до суперечок та конфліктів між живими. Це в свою чергу дуже ускладнює роботу, оскільки, як зазначають респонденти, люди часто не розуміють, що бажання стосовно поховання їхніх родичів чи близьких не завжди можуть бути виконані. *“Приходять, сваряться, погрожують...та різне є”* (Директор комунального підприємства, Львівщина). Респонденти, в свою чергу наголошують на тому, що діють згідно правил прописані у законодавстві. Зокрема, врегулювання прописані у Законі України *“Про поховання та похоронну справу”*, до якого часто в своїх відповідях звертаються директори комунальних служб.

Згідно ч. 6 ст. 30 Закону України *“Про поховання та похоронну справу”*, утримання кладовищ, а також інших місць поховання забезпечують виконавчі органи сільських, селищних, міських рад у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері житлово-комунального господарства. Іншими словами, як називають це самі респонденти, на місцях існує бронювання місця поховання, яке визначається відповідними місцевими органами виконавчої влади, так само локально визначається і фінансова складова так званого бронювання. Відтак, один з респондентів зазначає: *«Ніхто не може заборонити похоронити людину,*

якщо у неї заброньоване місце, навіть якщо вона вчинила самогубство. Ні я, ні священник» (Директор комунального підприємства, Івано-Франківщина). Отже, стає зрозуміло, що територіальна ексклюзивність людей, що вчинили самогубство на даному етапі абсолютно втрачає свою актуальність. *“Колісь по селах ховали десь під забором, та навіть тут, а зараз – всіх підряд”* (Директор комунального підприємства, Івано-Франківщина). Однак, стосовно ексклюзивності на ритуальному рівні, один з респондентів підтверджує слова священнослужителів: *“Ну єдине, що якщо повішаленьник, то так ніби хрест не ставлять”* (Директор комунального підприємства, Львівщина).

У своїй роботі надавачі ритуальних послуг діють самостійно, спілкуючись тільки з людьми, що взяли відповідальність за поховання померлого. Поховання може бути здійснене тільки за умови надання необхідних документів, а саме документів, що засвідчують особу померлого та його місце прописки, а також заключення про смерть. Місце прописки необхідне, тому що, як зазначає респондент: *“Ми іногородніх (ред.: без місцевої прописки) не ховаємо”* (Директор комунального підприємства, Львівщина) Заклучення про смерть слугує тільки для того, щоб запевнитись, що поховання померлого є законним і не ведуться слідчо-оперативні дії в ході розслідування причин смерті. Варто зазначити, що інформація про те чи скоїла людина самогубство чи ні до представників комунальних служб не надходить, ні в документах, ні від правоохоронних органів. Один з респондентів ділиться: *“Напряму зі священниками ми не співпрацюємо (...) хоч було би добре, щоб вони хоч деколи прислуховувались до нас, бо получається, що вони собі по розпорядку дня рішили так як вони захтіли, наприклад на 11, а яма копається години 3, не менше”* (Директор комунального підприємства, Львівщина).

Що стосується територіального зонування, то воно або ж бере початок з минулого і відображає дуже старі захоронення, або ж слугує місцями возвеличення та пам'яті воїнів: *“Є місця відведені для воїнів УПА, для*

АТОшників...радянські є, ну і шо, і поляки” (Директор комунального підприємства, Львівщина)

Загалом в ході другого етапу дослідження стало зрозуміло, що гіпотези про те, що право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких державних та медичних схемах є привілеєм ні підтверджуються, ні спростовуються. Очікувалось, що в ході опитування респондентів-представників правоохоронних органів, а також респондентів-представників адміністрації кладовищ, виявиться, що до питання самогубства буде більше уваги, що відповідно може приводити або ж не приводити до привілеювання конкретних категорій людей. Однак, стає зрозуміло, що респонденти описують деталі процесу, який є прописаний і відповідає Закону України. Зокрема, варто зазначити, що шлях, який проходить тіло померлого є справді детально описаний в законодавчих актах. Варте уваги й те, що респонденти в цьому процесі одноголосно виявляють недоліки в розслідуванні за статтею 120 КК України "Доведення до самогубства", вказуючи, що довести провину причетних дуже складно, а покарання, не дивлячись на те, що воно прирівнюється до умисного вбивства, недостатнє. Якщо ж говорити про територіальне виключення чи причетність комунальних служб до ексклюзії самогубств, то можна стверджувати тільки те, що існує катастрофічний брак території для поховань, тому для самих служб причина смерті “самогубство” може бути і не доноситись. Важливим в цій справі є перелік документів, що затверджують особу покійника, його місце прописки та ті довідки, що підтверджують непричетність тіла до діючих правоохоронних розслідувань.

Вищезазначене наводить на думку про те, що для перевірки гіпотез про можливе привілеювання у праві на смерть потрібно досліджувати дещо складніше питання, а саме евтаназію. Попри те, що евтаназія та асистоване самогубство не легалізовані в Україні та не згадують в українському законодавстві, воно має

комплексі складові, а також постійні дискусії навколо себе. Таким чином, не виключено, що саме через відсутність такого явища в Україні на рівні законодавчих актів “право на смерть” проявляється в індивідуальних випадках. Тому в подальших дослідженнях, в якості продовження цього, необхідно звернутись саме до питання асистованого самогубства для перевірки згаданих вище гіпотез.

Висновки до розділу III

Використовуючи метод якісного інтерв'ювання за допомогою дослідження вдалось з'ясувати, що можна припустити, що правдивими є такі гіпотези:

№1 В сучасному українському суспільстві існує прийнятне і неприйнятне самогубство, крім того перше часто не вважається самогубством як таким.

№2 Ексклюзія людей, що вчинили самогубство відбувається серед іншого за принципом прийнятного і неприйнятного самогубства.

№6 В сучасному суспільстві ексклюзія самогубців відбувається більшою мірою на ритуальному рівні, а не на просторовому.

№8 Ексклюзія людей, що вчинили самогубство, як територіальна так і ритуальна слугує дисциплінарною практикою в якості становлення норми серед живих.

Щодо територіальної ексклюзії, варто наголосити на тому, що надавачі ритуальних послуг підтверджують неактуальність цього питання через критичний брак земельних ділянок. Таким чином, якщо мова йде конкретно про місце поховання людей, які вчинили самогубство, то виділення якогось конкретного місця є неактуальним в реаліях нашого часу. Тим більше варто зазначити, що на кладовищах активно ведеться так звана бронь ділянок.

Не можна стверджувати, що абсолютного підтвердження набула гіпотеза №5 “Церковні практики поховання людей, які вчинили самогубство відрізняються на локальному рівні, відповідно до обставин, які виділяють священнослужителі.”.

В ході дослідження стало зрозуміло, що гіпотези №3 “Право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких державних схемах є привілеєм” та №4 “Право на самогубство, як перехоплення тілесної автономії в деяких медичних схемах є привілеєм” вимагають окремого дослідження, як явища асистованого самогубства та евтаназії, яке на етапі дипломної роботи виконати не вдалось. Не дивлячись на те, що евтаназія та асистоване самогубство не є легалізовані в Україні, про переривання життя за допомогою медикаментів точаться постійні дискусії. Зокрема в подальших дослідженнях рекомендовано дослідити тему відключення людини від апаратів підтримки життя, що допоможе підтвердити або спростувати згадані гіпотези. Відтак, представники правоохоронних органів, що супроводжують та розслідують самогубства, не задіяні в так званому «праві на смерть». Вони, в свою чергу відзначають недосконалість системи в розслідуванні за статтею 120 КК України "Доведення до самогубства" та підтверджують, що процеси, які стосуються смерті людини чітко регулюються українським законодавством.

Висновки, які можна зробити на підставі цього дослідження:

- Похорон – це не тільки про померлого, а частіше про тих, хто залишився живий
- Самогубство часто не сприймається в суспільстві, тому родичі таких померлих нерідко намагаються замовчати причину смерті. Однак, через те, що на місце смерті приїжджають представники правоохоронних органів, то повністю приховати причину смерті є неможливо і незаконно. Тому, таке замовчування скоріше поширене серед соціального середовища самих родичів. Так само причину деколи намагаються замовчати і від душпастирів, але так як система, яка контролює смерть пов’язана – цього зробити фактично неможливо.
- Однією з причин обмеження чину похорону самогубців є показовою та

дисциплінарною практика для живих. Ця практика черпає своє пояснення в релігійному поясненні.

- Смерть, метою якої була самопожертва, в церковному контексті самогубством не вважається. Так само самогубством вона не вважається і в контексті держави.
- Обмеження чину похорону відбувається, коли самогубство було свідомим, відтак, коли немає довідки про порушення психічного стану людини. Така довідка також значно полегшує розслідування смерті на етапі правоохоронних органів, оскільки слугує суб'єктивною причиною вчинення самогубства.

Висновки

Теоретико-методологічний аналіз, на основі підходу Мішеля Фуко показав, що територія поховань, а саме кладовища виступають публічним простором, де формуються соціальні практики та норми. Кладовище є гетеротопією, яка слугує дзеркалом суспільства, відображає його культуру та розповідає про його минуле. Простір цвинтарів розвивався та розвивається з часом, а його розміщення, організація і вигляд є культурними маркерами суспільства. Якщо кладовище є невід'ємною складовою суспільства, то відповідно смерть та її усвідомлення є важливим аспектом людського існування. Аналізуючи некрополітику Мішеля Мбембе, стає зрозуміло, що смерть виступає важливим і небезпечним інструментом маніпуляції та влади. Концепція біополітики передбачає суверенність, як здатність керувати тілесним, здатність вирішувати, хто і коли має померти, відтак володіючи абсолютною владою. До того ж, за Вердері, смерть набуває політичного характеру не тільки при заволодінні владою над тілом, а й окреслюючи собою території в ході воєнних дій. Таким чином стає зрозуміло, що смерть – це політичний факт.

Окрім того, розглянувши розвиток і зміни похоронних практик впродовж різних епох, стало зрозуміло, що подібно до тверджень Фуко, бачення і ставлення до смерті такі як вони є зараз, еволюціонували через різні часові періоди. Попередній аналіз з використанням підходу “Історії божевілля” за Фуко, дав змогу провести паралель між суспільним баченням божевілля та смерті в різні епохи, проаналізувати їхню схожість, а також підтвердити слова автора про унікальність людської свідомості в кожний історичний період.

В ході аналізу було виявлено, що ексклюзія з простору цвинтарів відбувається з конкретними соціальними групами, чия поведінка вважається неприйнятною.

Цілком доречно стверджувати, що процес поховання конструює норму таким чином, щоб затвердити її серед живих, показуючи, що суб'єкт влади володіє достатньою силою, щоб контролювати навіть смерть.

Щодо конкретного випадку ексклюзії самогубців, було виявлено, що актом скоєння самогубства цікавиться список інститутів (такі як церква, держава, медицина), бажаючих врегулювати його по своєму. Для цих інститутів самогубство виступає небезпечним актом перехоплення суверенітету, за допомогою якого, індивід повертає контроль над своїм тілом. Однак, враховуючи класифікацію самогубств за Дюркгеймом (егоїстичне, аномічне, альтруїстичне), необхідно зазначити, що саме егоїстичне самогубство інституції вбачають небезпечним, в той час як альтруїстичне самогубство вважається проявом героїзму. Це призвело до припущень про існування прийнятного і неприйнятного самогубства в суспільстві.

У емпіричній частині за допомогою аналізу глибинних інтерв'ю було підтверджено існування прийнятного та неприйнятного самогубства, яке в свою чергу в дискурсі респондентів набуло понять “свідоме” та “несвідоме”. Підтвердилось й те, що альтруїстичне самогубство прирівнюється до героїзму, ба-більше не вважається самогубством як таким. Крім цього підтвердилось, що обмеження чину похорону людей, які вчинили самогубство носить дисциплінарний характер, і, як припускалось в теоретичній частині, слугує засобом конструювання норми серед живих. Емпірично підтвердились і проаналізовані в теоретичному розділі дискусії Томаса Лакера про те, що навколо мертвих створюється ціле суспільство живих. Відтак, респонденти підтвердили, що процес поховання мертвих є зокрема націленим на живих, таким чином церква, як інституція проводить практики погребіння націлено на підтримку родичів померлого. Окремої уваги в цьому потребують випадки з похованням людей, які вчинили самогубство, оскільки, навіть обмежуючи чин християнського похорону, головною задачею церкви залишається надати підтримку близьким та родичам такого померлого.

Те, що стосується правоохоронних органів та комунальних служб, що саме здійснюють похорон померлого, то варто зазначити, що представники цих

категорій у своїй роботі строго керуються законодавчими актами. Важливо й те, що порядок дій при смерті внаслідок самогубства є так само чітко прописаний і повинен бути розслідуваний правоохоронними органами. В той час, як для представників комунальних служб причина смерті є абсолютно неважливою. Ексклюзія самогубців на територіальному рівні втратила свою актуальність внаслідок браку земельних ділянок. Важливим висновком є й те, що категорії “прийнятного” та “неприйнятного” самогубства або ж “свідомого” та “несвідомого” знаходить свій відгук і на рівні представників правоохоронних органів. Так само альтруїстичне самогубство після розслідування буде радше кваліфіковане як нещасний випадок, а не самогубство, що так само сходиться з твердженнями священнослужителів.

Використані джерела:

1. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з греко-католицьким священником УГКЦ зі Львова
2. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з греко-католицьким священником УГКЦ з Калуша
3. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з греко-католицьким священником УГКЦ зі Львова
4. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з православним священником УПЦ КП з Самбора
5. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з православним священником ПЦУ зі Львова
6. Транскрипт інтерв'ю, проведеного зі слідчим з відділу тяжких і особливо тяжких злочинів, місто Львів.
7. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з оперативною уповноваженою у львівському районному управлінні поліції, головного управління національної поліції у львівській області.
8. Транскрипт інтерв'ю, проведеного зі слідчим зі слідчого районного управління.
9. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з працівником поліції львівського району управління поліції, головного управління національної поліції у львівській області.
10. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з директором комунального підприємства у місті на Івано-Франківщині.
11. Транскрипт інтерв'ю, проведеного з директором комунального підприємства на Львівщині.
12. Блаженніший Любомир “Пастирські та літургійні роз'яснення щодо чину християнського похорону” на підставі постанови № 2 Сорок сьомої сесії Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства

- УГКЦ, Львів-Брюховичі, 20–21 жовтня, 2009.
13. Закон України про поховання та похоронну справу. 2004, № 1102-IV.
Розділ II
14. Закон України про державну реєстрацію актів цивільного стану. 2010, № 38, Розділ III
15. Доведення до самогубства .№ 2341-III, Розділ II, ст.120 (2022)
16. Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Генеральної прокуратури України від 29.09.2017 № 807/1193/279 “Про затвердження Порядку взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини”

Використана література:

17. Алексеевич, С. А. (2013). Цинковые мальчики. Время. [Електронний ресурс] Режим доступу: URL: <https://www.litmir.me/br/?b=1204&p=1>
18. Аревков, П. А. (1873). Следует ли производить предварительные следствия по делам о самоубийствах и покушениях на оные, когда нет в виду участников, указанных 1475 и 1476 ст. Улож. о наказ.? Юридический Вестник, Г.5, КН.9, 50-57. [Електронний ресурс] Режим доступу: URL: <https://www.prlib.ru/item/391887>
19. Арьес, Ф. (1992). Человек перед лицом смерти. (В. Роняна, пер., С. Оболенская, ред.) (1977 изд.). Москва: "Прогресс-академия".
20. Вердери К., Мохов С. (2016) Рубрика «Вопрос-ответ». Археология русской смерти, (2), 146-153. [Електронний ресурс] Режим доступу: URL <https://cyberleninka.ru/article/n/rubrika-vopros-otvet-s-ketrin-verderi>

- 21.Дюркгейм, Е. (1994). Самоубийство: социологический этюд. (А. Илинский, пер., В. Базаров, ред..) (1912 изд.). Москва: "Мисль". [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <http://www.psychiatry.ru/siteconst/userfiles/file/PDF/1706/4.pdf>
- 22.Залишення в небезпеці. №2341-III. Розд. II. ст.135 (2001)
- 23.Мохов С. (2018) Рождение и смерть похоронной индустрии: от средневековых погостов до цифрового бессмертия. Москва: Common Place
- 24.Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані. №2341-III. Розд. II. ст.136 (2001)
- 25.Ненадання допомоги хворому медичним працівником. №2341-III. Розд. II. ст.139 (2001)
- 26.Паперно, И. (1999). Самоубийство как культурный институт. Москва: Новое лит. обозрение.[Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <http://ec-dejavu.ru/s/Suicide.html>
- 27.Ферри, Е. (1889). Убийца умалишенный : психологический очерк (перевод с рукописи) . Юридический Вестник, Г.21, Т.3, КН.1, 1–50. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <https://www.prlib.ru/item/391831>
- 28.Фуко, М. (2018). Інші простори. In С. Штрелінг (ред.), Рухливий простір (с.30–40). Київ: ТОВ "Арт книга".
- 29.Ahdar, R. (2014). Killing me softly: Should Euthanasia Be Legalised? . Manukau City: Family First NZ. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <https://www.familyfirst.org.nz/wp-content/uploads/2014/05/Killing-Me-Softly-Report.pdf>
- 30.Amanik, A., & Fletcher, K. (2020). Till death do us part: American ethnic cemeteries as borders uncrossed. Jackson: University Press of Mississippi

31. Conwell, Y., & Caine, E. D. (1991). Rational suicide and the right to die: reality and myth. *The New England Journal of Medicine*, 3(15), 1100–1102 [Электронный ресурс] Режим доступа: DOI: 10.1056/NEJM199110103251511
32. Daniell, C. (2005). *Death and burial in medieval England, 1066-1550*. London: Routledge.
33. Dierickx, S., Deliens, L., Cohen, J., & Chambaere, K. (2016). Euthanasia in Belgium: trends in reported cases between 2003 and 2013. *СМАЖ*, 188(16), E407-E414. [Электронный ресурс] Режим доступа: DOI:10.1503/cmaj.160202
34. Donnelly, R. C., Williams, G. (1958). The Sanctity of Life and the Criminal Law. *The Yale Law Journal*, 67(4), 753. [Электронный ресурс] Режим доступа: DOI:10.2307/794103
35. Engelhardt, T., & Malloy, M. (1982). Suicide and Assisting Suicide: A Critique of Legal Sanctions. *SMU Law Review*, 33(4), 1003–1037. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <https://scholar.smu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3188&context=smulr>
36. Foucault, M. (1965). *Madness and Civilization*, trans. Richard Howard. New York, Pantheon.
37. Foucault, M. (2012). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <https://scholar.smu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3188&context=smulr>
38. Koslofsky, C. M. (2000). *The Reformation of the Dead Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700*. Palgrave Macmillan UK.
39. Laqueur, T. W. (2015). *The work of the dead: a cultural history of mortal remains*. Princeton: Princeton University Press

40. Lovejoy, B. (2014, October 21). The London Graveyard That's Become a Memorial for the City's Seedier Past. *Smithsonian*. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: www.smithsonianmag.com
41. Mbembé, J., & Meintjes, L. (2003). Necropolitics. *Public Culture* 15(1), 11-40. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <https://muse.jhu.edu/article/39984>
42. Rugg J. (2006). Lawn cemeteries: the emergence of a new landscape of death. *Urban History*, 33, pp 213-233 [Электронный ресурс] Режим доступа: DOI: <https://doi.org/10.1017/S0963926806003786>
43. Stack, S. (2004). Emile Durkheim and altruistic suicide. *Archives of Suicide Research*, 8(1), 9-22. [Электронный ресурс] Режим доступа: DOI: [10.1080/13811110490243741](https://doi.org/10.1080/13811110490243741)
44. Verdery, K. (2000). *The political lives of dead bodies reburial and postsocialist change*. New York: Columbia Univ. Press.

Додаток 1. Гайд для священнослужителів

Біографічний блок, загальна інформація

1. Розкажіть, будь ласка, трішки про себе. Те що вважаєте важливим.
2. Як довго ви перебуваєте в сані священника?
3. Розкажіть про свою парафію. Чому обирали саме цю церкву? Які особливості цієї парафії можете відзначити? Чи знаєте людей з вашої парафії? Як часто спілкуєтесь з парафіянами? Чи це ваша перша парафія ?
4. Чому ви вирішили стати священником? Що вас спонукало?
5. Розкажіть, будь ласка, чому вас навчили в семінарії, при навчанні, а чому навчились вже в парафії? Можливо є якісь нюанси святенництва, які притаманні тій чи іншій парафії?
6. Розкажіть про церковні правила з якими ви, можливо, не згодні?
7. Розкажіть як часто ви приймаєте рішення в церковних практиках (можливо в таких таїнствах як сповідь, вінчання, поховання), опираючись не на церковний закон, а на власний розсуд?

Блок 1 (Процеси поховання)

1. Розкажіть, будь ласка, як відбувається процес поховання зі сторони священника? *(Якщо не зрозуміє уточнити, що хочу дізнатись про процес від початку й до кінця: куди йде, що робить, з ким потрібно домовлятись)*
2. Яким чином ви дізнаєтесь про причину смерті людини? *(Від родичів чи від інших органів?)* Чи спілкуєтесь з родичами померлих до/після? Якщо так, то розкажіть як відбувається спілкування?
3. Скажіть, будь ласка, чи відрізняється процес поховання відповідно до віку? Статі? Якщо так, то чим саме?
4. Коли помирає дитина і людина похилого віку, чи відрізняється процес? *(Уточнити, що маю на увазі не християнські канони, а загальний перебіг подій)*

5. Скажіть, будь ласка, як процес поховання залежить і відрізняється в залежності від причини смерті? Як відрізняється спілкування з родичами в таких випадках?
6. Як родичі померлих зазвичай переживають процесію і загалом весь процес поховання
7. Чи звертаються сім'ї померлих до вас з якимись особливими проханнями, якщо так, то якого роду це прохання?

Блок 2 (Ставлення та практики, що оточують явище самогубства)

1. Розкажіть, будь ласка, як церква розглядає акт скоєння самогубства?
2. На що спираються бачення церкви?
3. А що думаєте ви про самогубство? (Чому?)
4. Як церква розглядає поховання людей, що скоїли самогубство?
5. Чи є якісь правила для поховання людей, що вчинили самогубство?
6. На що посилаються ці правила?
7. Розкажіть чи мали ви досвід поховання таких людей? Яким був цей досвід?
8. Як би ви могли описати стан родини, що втратила близького через самогубство? Як вони реагують?
9. Чи був у вас досвід спілкування з родиною такого померлого? Чи траплялись такі випадки у вашій парафії? Яким був цей досвід? Якими були ваші дії? Як відбувалось поховання?
10. Як би ви для себе дали визначення терміну самогубство? Хто на вашу думку є самогубцем?
11. *В соціології, в науковому значенні самогубство – це будь-який свідомий вчинок, результатом якого є смерть. Таким чином ми поділяємо самогубство на різні підвиди. І я б хотіла звернутись до двох конкретних прикладів, які ми називаємо егоїстичним і альтруїстичним самогубством...(пояснити на прикладі) І це те як ми, з наукової точки зору це бачимо. Але ми знаємо, що*

часто бачення науки і бачення церкви відрізняються. Тому порівнюючи наукове соціологічне значення і ваш власний досвід, скажіть будь ласка:

- a. Чи вважаєте ви приклади альтруїстичного самогубства, самогубством як таким? А як вважає церква? Як, ви вважаєте, як до цього ставиться Бог?
12. Як вважаєте, самогубство може бути виправданим? Чому так/ні? Якщо так, то за яких обставин?
13. А як церква ставиться до самогубств, що були скоєнні в наслідок психічних розладів?
14. У вас був досвід поховання такого померлого? Розкажіть?
15. Коли до вас приходять рідні такого померлого з проханням поховати його, як ви реагуєте? Як реагують вони?
16. Як щодо військових? У вас був досвід таких поховань?
17. Якщо військовий пожертвував життям заради побратима і пішов на свого роду самогубство, допустимо кинувся під бомбу, яким чином відбувається процес похорону?
18. Продовжуючи попередню ситуацію, коли військовий помирає на війні, чи уточнюєте ви причину смерті?
19. Війна – це завжди складно і були такі випадки, коли військові не витримували і накладали на себе руки, чи знаєте ви про такі випадки? Чи був у вас досвід, коли звертались з проханням поховати такого військового? Якщо так, як це відбувалось?
20. А якою є реакція церкви коли, до прикладу, матір жертвує собою заради своєї дитини?
21. А що ви знаєте про евтаназію? Чи знаєте ви про різні види евтаназії?
22. Як ви ставитесь до евтаназії?
23. Як до евтаназії ставиться церква?
24. Я знаю, що у нас в Україні евтаназія є заборонена на державному рівні, але чи знаєте ви про якісь такі випадки? Яке ваше ставлення?

25. Як би ви реагували, якби, до прикладу, вас попросили провести таїнство останньої сповіді людині, яка хоче здійснити евтаназію?
26. Як ви вважаєте чи може евтаназія бути виправданою?
27. Як церква бачить людей, саме лікарів, які здійснюють евтаназію?

Блок 3 (Поховання інших верств)

1. Давайте трішки відійдемо від теми самогубств і поговоримо про дещо інші поховання. Розкажіть, будь ласка, як церква ставиться до поховань такої категорії людей як злочинці?
2. Як ви ставитесь до такого? Чи був у вас такий досвід? Якщо так, то розкажіть.
3. Як щодо жінок легкої поведінки, тобто повій. Як церква ставиться до такого?
4. Чи може жінка, що вела легковажний спосіб життя, бути похованою за християнськими канонами?
5. Чи був у вас досвід такого поховання або можливо ви знаєте про такі випадки?
6. Як зазвичай відбувається процес поховання таких людей?
7. В час коронавірусного захворювання і карантину, чи відбулись якісь зміни в процесі поховань? Як зокрема відрізняється поховання хворих?
8. Скажіть, будь ласка, чи є ще щось, чим би ви хотіли поділитись, стосовно поховань?

Додаток 2. Гайд для представників правоохоронних органів

1. Розкажіть, будь ласка, про себе. (Вік, походження, освіта, тощо)
2. З чим найчастіше звертаються до вас громадяни?
3. Частіше телефонують чи приходять на пряму? З якими випадками телефонують? З якими приходять?
4. Якщо на пряму то за яких обставин?
5. Як відбувається процес після виклику? Хто, куди і як?
6. Якщо є смертельні випадки, то як дізнаєтесь причину смерті? (Якщо говорить про слідчі дії, то визначити як вони передають справу слідчим)
7. Чи надходять виклики про самогубство? Як надходять, від кого?

8. Які ваші подальші дії, якщо ви зафіксували самогубство?
9. За якими критеріями ви визначаєте, що відбулось саме самогубство? Хто залучений в процес визначення причини смерті?
10. Яка смерть класифікується як самогубство? (приклад про метро в Києві)
11. Чи є якийсь документ, яким ви керуєтесь, де вказані дії при фіксації самогубної смерті? Що це за документ? Що там вказано?
12. Чи у ваших звітах вказується можливу причину самогубства? Якщо так, то навіщо? Якщо ні, то чи вважаєте ви це потрібним?
13. Чи вважається поліцейське заключення “самогубство” закриттям справи?
14. Чи знаєте випадки коли хтось хотів домовитись за таке заключення? Чому? В яких випадках?
15. Чи розслідуєте справу самогубства за 120 статтю ККУ “Доведення до самогубства”?
16. Розкажіть про ваш особистий досвід або досвід колег, які мали справу з самогубствами? Як відбувався процес?
17. Що на вашу думку є правильним в цьому процесі, а що вартувало б покращити
18. Як, на вашу думку, треба регулювати справу самогубства?
19. Чи є якісь зайві дії в розслідуванні самогубства? Якщо так, то чому вони зайві? Якщо ні, то чи бракує таких?
20. Як повідомляєте родичів померлого (якщо вони не знають) про самогубство?
21. Як вони це сприймають?
22. Як думаєте, чи існує тиск на родичів такого померлого? Який? Від кого? Чому?
23. Хто видає довідку про смерть? Безпосередньо ви?

Додаток 3. Гайд для представників комунальних підприємств

1. Розкажіть, будь ласка, про себе. (Вік, походження, посада, тощо)
  - а) детальніше про свій робочий день; б) яку частину часу займає робота з кладовищами; в) в чому ця робота полягає і детальніше про процес поховання.
2. Хто займається розподілом простору на кладовищі?
3. За яким принципом відбувається цей розподіл?
4. Хто це контролює? Кому ви підзвітні?
5. Як взагалі вибирається місце під кладовище? Хто цим займається?
6. Скільки коштує місце на кладовищі? Як і ким визначається ціна?
7. Якщо у родини немає грошей на похорон або ж у померлого немає родичів, як його\її похоронять?
8. Які “зони” є на кладовищі? Для яких верств померлих?
9. Як вони визначаються?
10. Чи існує на даний момент окремий простір для поховання людей, які вчинили самогубство? Чому так/ні?
11. Якщо ні, то чи були колись?
12. Якщо були, то чому зараз немає?
13. Хто контролює ці окремі простори?
14. Ким затверджують ці окремі місця?
15. Чи потрібна вам довідка про смерть перед тим як дати дозвіл хоронити людину? Якщо так то навіщо?